

ΓΛΩΣΣΑ

περιοδική έκδοση γλωσσικής παιδείας

*Μήγαρις έχω άλλο στο νου μου
πάρει ελευθερία και γλώσσα;
Δ. Σολωμός*

ΙΔΡΥΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Κ. Ν. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ: Ι. Ν. ΜΠΑΣΛΗΣ

Σ' ΑΥΤΟ ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ ΓΡΑΦΟΥΝ:

Γ. Χ. Σακελλαριάδης
Χριστίνα Πετροπούλου

Βασιλική Γρηγοροπούλου
Θεόδωρος Α. Αγγής

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Άννα Ιορδανίδου, Ι. Ν. Μπασλής,
Γ. Χ. Σακελλαριάδης, Αν. Η. Σακελλαρίου

ΕΤΟΣ ΔΕΚΑΤΟ ΤΕΤΑΡΤΟ. **35**

ΑΘΗΝΑ ΧΕΙΜΩΝΑΣ 1995

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1 του περιοδικού ΝΕΑ ΠΑΙΔΕΙΑ

ΓΛΩΣΣΑ

περιοδική έκδοση γλωσσικής παιδείας

ΕΚΔΟΣΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ «ΝΕΑ ΠΑΙΔΕΙΑ»

ΓΡΑΦΕΙΑ: ΣΟΛΩΝΟΣ 77, 10679 ΑΘΗΝΑ, τηλ. 3636007

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ:	Εσωτερικού	: δρχ. 2.000
	Κύπρου	: δρχ. 2.200
	Ευρώπης	: δρχ. 2.500
	Αμερικής	: δρχ. 3.000
	Τραπεζών-Οργανισμών	: δρχ. 3.000
	Φοιτητών-Σπουδαστών	: δρχ. 1.000

Τα κείμενα που έχουν υπογραφή εκφράζουν τις απόψεις των συγγραφέων.

Η επιλογή της ύλης γίνεται από επιτροπή.

Η *Γλώσσα*, όπως και η *Νέα Παιδεία*, δεν είναι κερδοσκοπική έκδοση.

Υπεύθυνος σύμφωνα με το νόμο: Κ. Ν. Παπανικολάου, Πατησίων 339Ε
Αθήνα

Για πληροφορίες: Τηλ. 3836007

Τετάρτη 10-12 π.μ. και

Δευτέρα - Παρασκευή 5.30-8.30 μ.μ.

GLOSSA

Periodical review on linguistic problems

Address: Solonos 77, 10679 Athens, Greece

ΓΛΩΣΣΑ

περιοδική έκδοση γλωσσικής παιδείας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κ.Ν. Παπανικολάου, Ένας διαφορετικός Σεπτέμβριος για τα πρωτάκια	σελ. 3
Γ. Χ. Σακελλαριάδης, Στοιχεία Μορφολογίας	» 5
Χριστίνα Πετροπούλου, Γλώσσα και διάλεκτος στην Ελληνόφωνη περιοχή της Καλαβρίας: όψεις γλωσσικές και πολιτισμικές	» 32
Βασιλική Γρηγοροπούλου, Νομιναλισμός	» 52
Θεόδωρος Α. Αγγής, Βιβλιογραφία για την Παιδαγωγική Γραμματική	» 61
Βιβλιοκρισίες	» 75

ΕΝΑΣ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟΣ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ ΓΙΑ ΤΑ ΠΡΩΤΑΚΙΑ

Σκεφτήκατε ποτέ πόσο αλλάζει η ζωή ενός παιδιού, που ξένοιαστο θα εγγραφεί στην Πρώτη Δημοτικού και η ζωή του θ' αρχίσει να γίνεται Ωρολόγιο πρόγραμμα; Θα σηκώνει τη βαριά του τσάντα στην πλάτη περήφανο, χωρίς να ξέρει πως, τη μέρα που πάτησε το πόδι του στην Α' δημοτικού, τελειώνει και η χαρά της μικρής του λευτεριάς;

Η χώρα μας είναι η μόνη ίσως στην Ευρώπη που έχει φροντίσει να στερεί πρώιμα τη λευτεριά αυτή από τα μικρά παιδιά, στα 5,5 τους χρόνια. Στις άλλες χώρες αντίθετα τα παιδιά περνούν για πρώτη φορά την πόρτα του δημοτικού, αφού συμπληρώσουν τουλάχιστον τα έξι τους χρόνια. Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής μας, της πρώιμης εισόδου των παιδιών στο σχολείο, είναι τα πιο πολλά «πενταμισάρια» να έχουν μαθησιακά προβλήματα όχι μόνον στις μικρές τάξεις του δημοτικού, αλλά σ' όλη την υποχρεωτική εκπαίδευση. Αυτό τουλάχιστον υποστηρίζουν οι δάσκαλοι, που έχουν στην τάξη τους «πενταμισάρια», όπως τ' αποκαλούν.

Στην αρχή αυτής της σχολικής χρονιάς ανακοινώθηκε από το Υπουργείο Παιδείας ότι σχεδιάζεται το παιδί να εγγραφεται στην Α' δημοτικού, όταν θα είναι 5 ετών και 9 μηνών. Καιρός ήταν να προβληματιστεί το Υπουργείο.

Θέλω να πιστεύω όμως ότι τελικά θα καθιερωθεί ως χρόνος εισαγωγής τουλάχιστον το 6ο έτος. Έτσι ωριμότερο το παιδί θα μπορέσει ν' ανταποκριθεί καλύτερα στις απαιτήσεις του σχολείου. Κι οι γονείς δε θα μετανιώνουν που έστειλαν πρώιμα τα παιδιά τους στο σχολείο, για να... κερδίσουν χρονιά.

Κ. Ν. ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

Γ. Χ. Σακελλαριάδη,
Ph.D. στη Γλωσσολογία του Π/μίου INDIANA των Η.Π.Α.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑΣ

[Η εργασία αυτή αποτελεί απόσπασμα από το πρώτο κεφάλαιο του υπό έκδοση βιβλίου μου με τίτλο: *Μορφολογία: Παραγωγή και Σύνθεση*. Προτάχτηκε στο βιβλίο αυτό, που θα εκδοθεί εντός του 1995, το κεφάλαιο για τη μορφολογία, προκειμένου να κατανοηθούν πληρέστερα οι διαδικασίες παραγωγής και σύνθεσης, με τις οποίες κυρίως εμπλουτίζεται το λεξιλόγιο κάθε γλώσσας].

1.0. Βασικός σκοπός του άρθρου αυτού είναι να περιγράψει σε γενικές γραμμές τις σημαντικότερες έννοιες της σύγχρονης μορφολογίας¹. Δεν είναι στις προθέσεις μας να εξετάσουμε εξονυχιστικά και με κάθε λεπτομέρεια ό,τι στη νεότερη γλωσσολογική επιστήμη έχει γραφεί για τη μορφολογία² και τις μορφολογικές αναλύσεις που διαμορφώθηκαν και εμφανίστηκαν την τελευταία κυρίως πενηνταετία σ' όλο τον κόσμο και για όλες τις γλώσσες³. Διεξοδική και σε βάθος εξέταση της μορφολογίας σε συνδυασμό και με τη φωνολογία θα αποτελέσει το αντικείμενο της επόμενης μελέτης μας.

1.1. Τι εννοούμε με τον όρο μορφολογία

Η μορφολογία (: morphology, morphologie) είναι κλάδος της γλωσσολογίας που πραγματεύεται και ασχολείται με τις μορφές των λέξεων στις ποικίλες χρήσεις και δομές τους⁴. Είναι το τμήμα της γραμματικής σε στενότερη έννοια που εξετάζει όχι μόνο την κλίση των ουσιαστικών, των επιθέτων, των αντωνυμιών και των ρημάτων⁵, αλλά μελετά και τον τρόπο σχηματισμού νέων λέξεων με τη διαδικασία της παραγωγής και της σύνθεσης⁶. Στην παραδοσιακή γραμματική η δήλωση των διαφόρων γραμματικών σχέσεων με τις ποικίλες κλιτικές καταλήξεις, πτωτικές και ρηματικές, καταλαμβάνει ιδιαίτερο τμήμα και φέρεται με τον τίτλο τυπικό ή τυπολογικό ή τεχνολογικό, ενώ ο τρόπος του σχηματισμού λέξεων με την παραγωγή και τη σύνθεση καλείται ειδικότερα ετυμολο-

γικό. Ο όρος *μορφολογία*, που η παραδοσιακή γραμματική δε φαίνεται να τον χρησιμοποιεί με την πιο πάνω έννοια, εισήχθη στη γλωσσολογία της Δ. Ευρώπης κατά το δέκατο ένατο αιώνα από την επιστήμη της Βιολογίας. Σήμερα, πολλοί γλωσσολόγοι ορίζουν τη μορφολογία ως την επιστήμη της εσωτερικής δομής των λέξεων. Μ' αυτή την έννοια η μορφολογία διαφέρει από τη σύνταξη, η οποία πραγματεύεται τους κανόνες που ρυθμίζουν το συνδυασμό και την πλοκή των λέξεων προς σχηματισμό ευρύτερων συνόλων, όπως είναι οι φράσεις και οι προτάσεις. Άρρηκτα συνδεδεμένη όμως με τη μορφολογία είναι η έννοια του *μόρφηματος* (: morpheme). Όπως η φωνολογία συνδέεται στενά με την έννοια του *φωνήματος* (: phoneme), έτσι και το *μόρφημα* αποτελεί βασικό στοιχείο της μορφολογίας⁷. Συνεπώς, μπορούμε τώρα να ορίσουμε τη μορφολογία ως τον κλάδο της γλωσσολογίας⁸ που εξετάζει τα *μόρφηματα* της γλώσσας, της οποιασδήποτε γλώσσας, και μελετά τη διάταξη και το συνδυασμό τους για το σχηματισμό λέξεων ή τύπων των λέξεων. Χαρακτηριστικό του τι περιλαμβάνει η μορφολογία αποτελεί το παρακάτω σχήμα:

1.2. Μόρφημα, μορφή, αλλόμορφο

Μόρφημα⁹ είναι το μικρότερο στοιχείο του μορφολογικού επιπέδου που έχει σημασία. Είναι η ελάχιστη φωνητική ακολουθία που επαναλαμβάνεται με σταθερή σημασία¹⁰. Είναι ο γλωσσικός τύπος που δεν παρουσιάζει φωνητική και σημασιολογική ομοιότητα με άλλον τύπο. Το *μόρφημα*¹¹ αποτελεί την ελάχιστη διαφοροποιητική μονάδα της γραμματικής, που έχει σταθερή σημασία σ' όλα τα περιβάλλοντα στα οποία εμφανίζεται. Για να γίνουν οι ορισμοί αυτοί για το *μόρφημα*¹², που έχουν προταθεί από πολλούς γλωσσολόγους της Ευρώπης και ιδιαίτερα της Αμερικής, σαφέστεροι και κατανοητοί κρίνεται σκόπιμο να λάβουμε και εξετάσουμε μερικά παραδείγματα από την ελληνική, τη λατινική και την αγγλική γλώσσα:

Ας εξετάσουμε πρώτα την περίπτωση του στερητικού μορίου *αν-* στη νεοελληνική¹³. Το στερητικό ή αρνητικό αυτό μόριο έχει πέντε μορφές: *αν-*, *α-*, *ανα-*, *ανε-*, *ανη-*. Είναι αχώριστο προθεματικό μόριο και απαντά ως πρώτο συνθετικό σύνθετων κυρίως επιθέτων με τη σημασία της άρνησης της έννοιας

του δεύτερου συνθετικού, της στέρησης, της έλλειψης, της απουσίας, της κακότητας (αρχ. ελλ. *ἀ-, ἀν-, ἀνα-*, λατιν. *in-*).

Παραδείγματα με τη μορφή αν-: αν-έγγιχτος, ανείπωτος, ανειρήνευτος, ανεκπαίδευτος, ανεκπλήρωτος, ανεκτέλεστος, ανέκφραστος, ανελέητος, ανέλπιστος, ανεξάλειπτος, ανεξαργύρωτος, ανεξάσκητος, ανεξερεύνητος, ανεξήγητος, ανεξιστόρητος, ανεξιχνίαστος, ανεξόδευτος, ανεξοικείωτος, ανεξουσιοδότητος, ανεξόφλητος, ανσόρταστος, ανεπανόρθωτος, ανέπαφος, ανεπηρέαστος, ανεπίδεκτος, ανεπίδοτος, ανεπιθύμητος, ανεπίκαιρος, ανεπιούρωτος, ανεπίπλωτος, ανεπίσημος, ανεπισχίαστος, ανεπιστημονικός, ανεπιτήρητος, ανεπίτρεπτος, ανεπιφύλακτος, ανεπούλωτος, κ.ά.

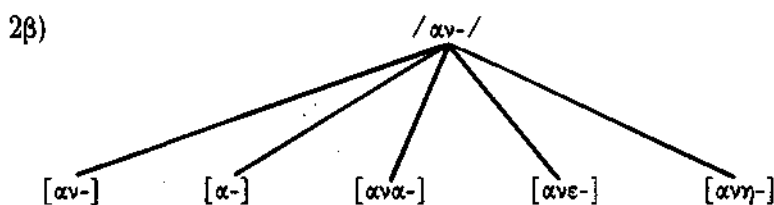
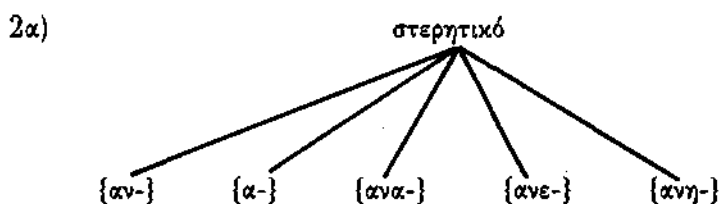
Παραδείγματα με τη μορφή α-: ά-βαθος, αβασάνιστος, άβαφος, άβγαλτος, αβέβαιος, αβίδωτος, άβλαπτος, αβοτάνιστος, άβρεχτος, αβύθιστος, αγάνωτος, αγέραστος, άγνωμος, αγόγγυστος, αγούβιαστος, αγρατσούνιστος, αγυάλιστος, άδαρτος, αδιάβαστος, αδιάβατος, αδικαιολόγητος, άδοξος, αδωροδόκητος, αζήλευτος, άζουμος, άθεος, αθήλαστος, αθώρητος, ακαβάλλητος, ακάθαρτος, ακαπέλωτος, ακατασκευάστος, ακαταχώριστος, ακέραστος, άκλωνος, ακολάριστος, άκομφος, ακόπιαστος, άκορμος, ακύμαντος, ακυρίευτος, άκωλος, αλάθευτος, αλάθητος, αλάσπωτος, αλέκιστος, αλήστευτος, αλύτρωτος, αμαγείρευτος, αμάθευτος, άμαθος, αμανίκωτος, αμαρκάριστος, αμαστίγωτος, αμεθόδευτος, αμελέτητος, αμετανόητος, αμέτοχος, αμίσθωτος, αμύητος, αμύριστος, αξύριστος, κ.ά.

Παραδείγματα με τη μορφή ανα-: ανά-βαθος (= άβαθος), ανάμελος, ανάφαγος, αναχόρταστος, κ.ά.

Παραδείγματα με τη μορφή ανε-: ανε-βασταγος, ανεβγαλτος, ανεγλυκος, ανεγνώριμος, ανεπρόκοπος, ανεχόρταγος, ανεψητος, κ.ά.

Παραδείγματα με τη μορφή ανη-: ανη-πλυτος, ανηπρόκοπος, ανηψητος, κ.ά.

Στη σύγχρονη γλωσσολογία το στερητικό αυτό μόριο με τη συγκεκριμένη σημασία, δομή και χρήση ονομάζεται γενικά *μόρφημα*. Ο όρος αυτός είναι άγνωστος στην παραδοσιακή γραμματική, η οποία έχει ως βασική μονάδα γλωσσικής ανάλυσης τη λέξη. Οι πέντε *μορφές* (: *morphs*) του μορφήματος λέγονται *αλλόμορφα* (: *allomorphs*)¹⁴. Προτού, όμως, έρθουμε στον ορισμό των δύο τελευταίων αυτών εννοιών, της μορφής και του αλλόμορφου, και στη διαμορφοποίησή τους από την έννοια του μορφήματος, θεωρούμε σκόπιμο να προχωρήσουμε στην εξέταση του στερητικού αυτού μορίου. Γραφικά, το μόριο αυτό μπορεί να παρασταθεί με δυο τουλάχιστον τρόπους:

Η συνήθης πρακτική είναι να τίθενται τα μορφήματα μέσα σε διπλό άγκιστρο ή μύστακα { }, όπως φαίνεται στο σχήμα (2α). Η χρήση κάθετων ή πλάγιων γραμμών / / για την αφηρημένη έννοια του μορφήματος ή για τη βασική μορφή του και η χρήση αγκυλών [ ] για τις μορφές ή τα αλλόμορφα του μορφήματος αποτελεί ένα δεύτερο τρόπο απεικόνισης, όπως δείχνεται στο σχήμα (2β). Στο σχήμα (2β) έχουμε ήδη κάνει δεκτό ότι η βασική, η υποκείμενη, μορφή του στερητικού αυτού μορίου, που τίθεται μέσα σε κάθετες ή πλάγιες γραμμές, είναι ο τύπος, η μορφή, αν- που έχει πέντε φωνητικές πραγματώσεις. Η φωνητική απεικόνιση των αλλόμορφων αυτών τίθεται μέσα σε αγκυλές. Από τα παραδείγματα που αναγράψαμε πιο πάνω είναι σαφές ότι ο τύπος αν- χρησιμοποιείται, όταν το δεύτερο συνθετικό αρχίζει από φωνήεν, όπως αν-άξιος [αν-[άξιος]] ή [[αν] [άξιος]], ενώ λαμβάνεται ο τύπος α-, όταν το δεύτερο συνθετικό της σύνθετης λέξης αρχίζει από σύμφωνο, όπως

α-μέτοχος [α-[μέτοχος]] ή [[α] [μέτοχος]]

Η εμφάνιση και παρουσία του αν- ή α- έχει άμεση σχέση με το φωνητικό περιβάλλον στο οποίο ευρίσκονται.

Τα δύο αυτά αλλόμορφα βρίσκονται σε συμπληρωματική κατανομή (: complementary distribution)¹⁵. Στο φωνητικό περιβάλλον του ενός αλλόμορφου αποκλείεται η εμφάνιση του άλλου.

Οι διούλλαβες μορφές ανα-, ανε-, ανη- του στερητικού αυτού μορφήματος προήλθαν από σύνθετες λέξεις, στις οποίες το δεύτερο συνθετικό άρχισε από τα φωνήεντα α, ε και η, αντίστοιχα. Τα αρχικά αυτά φωνήεντα απεσπάστησαν από το δεύτερο συνθετικό και προσκολλήθηκαν στη βασική μορφή αν- του πρώτου συνθετικού. Έτσι δημιουργήθηκαν οι τύποι ανα-, ανε- και ανη-, που

θεωρήθηκαν κανονικές και αυτοτελείς μορφές του μορφήματος¹⁶ και προσκολλήθηκαν στη συνέχεια σε άλλες λέξεις που άρχιζαν από σύμφωνο. Πιο συγκεκριμένα, από σύνθετες λέξεις όπως *ανάλατος, ανάλεστος, ανάξιος, ανεξάρτητος, ανεξήγητος, ανέλπιστος, ανημέρωτος, ανήσυχος, ανήμπορος, κ.ά.*, απεσπάσθησαν τα τμήματα *ανα-, ανε-, ανη-* και χρησιμοποιήθηκαν κατόπιν ως πρώτα συνθετικά σύνθετων λέξεων, που το δεύτερο συνθετικό τους άρχιζε από σύμφωνο, όπως *ανά-βαθος, ανά-γλυκος, ανά-καρδος, ανε-χόρταγος, ανέ-ψυχος, ανε-πρόκοπος, ανή-ψητος, κ.ά.*

Από την παραπάνω εξέταση του στερητικού μορίου στη νεοελληνική γλώσσα, προκύπτουν, εκτός των άλλων, και τα εξής:

1. Το μόρφημα¹⁷, σε αντίθεση με τις μορφές, είναι μια αφηρημένη έννοια και δεν έχει μια συγκεκριμένη υλική υπόσταση ή φωνητική πραγμάτωση. Αποτελεί τη συνισταμένη όλων των μορφών του¹⁸, χωρίς να ταυτίζεται με καμία απ' αυτές. Όταν το μόρφημα έχει μια μόνο μορφή, όπως συμβαίνει στις ελεύθερες λέξεις που, και, από, κλπ., τότε μορφή και μόρφημα συμπίπτουν.

2. Οι μορφές ή τα αλλόμορφα αποτελούν παραλλαγές ενός και του αυτού μορφήματος και οφείλονται στο συγκεκριμένο φωνητικό περιβάλλον, στο οποίο εμφανίζονται. Είναι προφανές ότι οι πέντε μορφές του στερητικού μορίου δεν αποτελούν πέντε ξεχωριστά μόρφημα, αλλ' είναι φωνητικές πραγματώσεις ενός και του αυτού μορφήματος.

3. Μπορούμε να ερμηνεύσουμε το μόρφημα όχι αυστηρά ως μια «οντότητα» (: entity), αλλ' ως μια τάξη (: class). Οι μορφές ή τα αλλόμορφα στην περίπτωση αυτή αποτελούν τα μέλη αυτής της τάξης. Οι δυο μορφές *αν-* και *α-* του ως άνω στερητικού μορίου, του στερητικού μορφήματος, ανήκουν στην αυτή τάξη, στο αυτό μόρφημα, εξαιτίας δύο τουλάχιστον βασικών ιδιοτήτων τους:

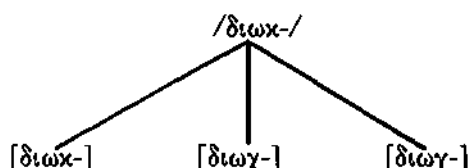
- α) *Αμεταβλητότητα σημασίας* (: invariance of meaning) και
- β) *δυνατότητα προκαθορισμού της εμφάνισής τους* (: predictability of occurrence).

Ας εξετάσουμε τώρα ένα δεύτερο παράδειγμα. Το ριζικό ή θεματικό μόρφημα του ρήματος «διώκω» παρουσιάζει τρεις παραλλαγές ή ποικιλίες, εμφανίζεται με τρία αλλόμορφα, που έχουν την ακόλουθη κατανομή¹⁹:

1. [διωκ-], όταν ακολουθεί φωνήεν ή το συριστικό /ς/,
όπως *διώκ-ω, διώκ-εις, διώκ-σ-α* (= διώξα).
2. [διωχ-], όταν ακολουθεί άηχο οδοντικό, όπως
διώχ-τηκα, και
3. [διωγ-], όταν ακολουθεί το χειλικό έρρινο /μ/, όπως
διωγ-μένος.

Γραφικά, αυτό μπορεί να παρασταθεί ως εξής:

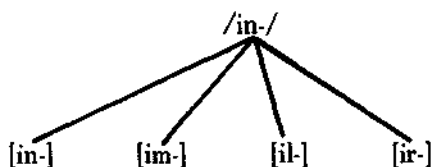
3.

Είναι προφανές ότι η σημασία του μορφήματος /διωκ-/ ή {διωκ-} είναι σταθερή²⁰ και η μεταβολή του χαρακτήρα του θέματος μπορεί να προκαθοριστεί από τη φύση του ακολουθούστος φωνήματος. Συνεπώς, οι μορφές [διωκ-], [διωχ-], [διωγ-] που απαρτίζουν το μόρφημα αυτό, βρίσκονται σε συμπληρωματική κατανομή. Οι μορφές αυτές ονομάζονται και αλλόμορφα του ως άνω μορφήματος²¹.

Ας εξετάσουμε τώρα την περίπτωση του στερητικού μορίου /in-/ στη λατινική. Οι μορφές ή τα αλλόμορφα, υπό τα οποία εμφανίζεται το μόρφημα αυτό στη λατινική²² δείχνονται στο παρακάτω σχήμα:

4.

Είναι πρόδηλο ότι το τελικό σύμφωνο του αρνητικού ή στερητικού αυτού μορίου ως πρώτου συνθετικού αφομοιώνεται με το αρχτικό λ, μ, ρ του δεύτερου συνθετικού, ενώ τρέπεται σε *m* μπροστά από τα χειλικά *b* και *p*. Μερικά παραδείγματα σύνθετων λέξεων, όπως φέρονται στο γραπτό λόγο:

α) [in-]: *in-felix* (= δυστυχής), *in-certus* (= αβέβαιος), *in-duco* (= εισάγω), *in-scius* (= αυτός που δε γνωρίζει), *in-vado* (= εισχωρώ), *in-tueor* (= προσβλέπω), κ.ά.

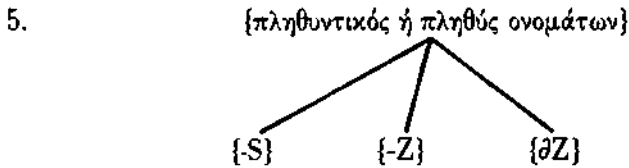
β) [im-]: *im-mitto* (= εισδέχομαι) από το *in-mitto*, *im-peritus* (= άπειρος) από το *in-peritus*, *im-bibo* (= πίνω) από το *in-bibo*, *im-pono* (= θέτω κάτι) από το *in-pono*, κ.ά.

γ) [il-]: *il-ludo* (= εμπαίζω) από το *in-ludo*, *il-licitus* (= αθέμιτος) από το *in-licitus*, κ.ά.

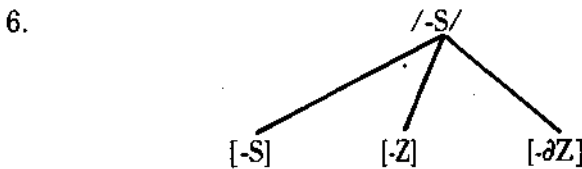
δ) [ir-]: *ir-rideo* (= σκώπτω) από το *in-rideo*, *ir-revocatus* (= αμετάκλητος) από το *in-revocatus*, κ.ά.

Τα τέσσερα αυτά αλλόμορφα του στερητικού μορίου της λατινικής αποτελούν παραλλαγές ή ποικιλίες ενός και του αυτού μορφήματος και οφείλονται στο ειδικό περιβάλλον τους. Οι παραλλαγές αυτές του μορφήματος χαρακτηρίζονται ως μη διαφοροποιητικές (non distinctive).

Ας έλθουμε τώρα στην αγγλική γλώσσα και ας εξετάσουμε δι' ολίγων δύο μόνο μορφήματα, το μόρφημα του πληθυντικού αριθμού στα ονόματα και το μόρφημα του αορίστου ή παρελθόντος χρόνου στα ρήματα. Δε χρειάζεται ίσως να τονιστεί εδώ ότι για τα μορφήματα αυτά έχουν γίνει εκτενείς συζητήσεις και έχουν γραφεί πολλά από τους οπαδούς κυρίως του αμερικανικού στρουκτουραλισμού (: structuralism)²³. Η κατάληξη του πληθυντικού στα ονόματα της αγγλικής, που προστίθεται ως επίθημα στο ριζικό ή θεματικό μόρφημα, παρουσιάζεται φωνητικώς με τρεις μορφές, όπως δείχνεται στο ακόλουθο σχήμα:

Θα προτιμήσουμε στη μελέτη αυτή το δεύτερο τρόπο απεικόνισης των μορφημάτων και των μελών τους για πρακτικούς κυρίως λόγους. Έτσι το σχήμα (5) μπορεί πιο απλά ν' αντικατασταθεί με το (6):

Παραδείγματα²⁴ με το αλλόμορφο [-S], όπως γράφονται *cats* (= γάτες), *books* (= βιβλία), *lips* (= χείλη), κ.ά. Παραδείγματα με το αλλόμορφο [-Z]: *pens* (= πέννες), *dogs* (= σκύλοι), *boys* (= παιδιά), κ.ά. Παραδείγματα με το [-θZ]: *glasses* (= γυαλιά, ποτήρια), *houses* (= σπίτια), *roses* (= ρόδα), κ.ά.

Το αλλόμορφο ή η φωνητική μορφή [θZ] εμφανίζεται έπειτα από συριστικά σύμφωνα, το [-Z] έπειτα από φωνήεντα ή ηχηρά σύμφωνα μη συριστικά και το [-S] έπειτα από όλα τα άλλα μη ηχηρά και μη συριστικά σύμφωνα. Υπάρχουν, βέβαια, λίγα ονόματα της αγγλικής που δεν υπακούουν στον κανόνα αυτό. Οι αποκλίσεις από τον κανόνα ή οι ανώμαλοι σχηματισμοί ονομάτων δε θα μας απασχολήσουν εδώ. Θα κάνουμε, όμως, κάποιες γενικές παρατηρήσεις επ' αυτού, όταν θ' ασχοληθούμε πιο κάτω με τα μορφήματα μηδενισμένης μορφής (: zero morphemes).

Το μόρφημα του αορίστου (: past morpheme)²⁵ εμφανίζεται επίσης με τρεις φωνητικές μορφές. Οι υπάρχουσες φωνητικές διαφορές στις μορφές αυτές έχουν άμεση σχέση με το φωνητικό περιβάλλον και συνεπώς είναι δυνατό να προκα-

θοριστούν²⁶. Οι μορφές ή τα αλλόμορφα του μορφήματος αυτού είναι: [id], [-d], [-t]. Παραδείγματα με το [-id], όπως γράφονται: *land* (= αποβιβάζομαι) — *landed*, *flit* (= πετώ) — *flitted*, *rid* (= απαλλάσσω, ελευθερώνω) — *ridded*, κ.ά. Παραδείγματα με το [-d]: *live* (= ζω, διαμένω) — *lived*, *fill* (= γεμίζω) — *filled*, *ring* (= κουδουνίζω, κρούω) — *ringed*, κ.ά. Παραδείγματα με το [-t]: *dance* (= χορεύω) — *danced*, *kick* (= κλοτσώ) — *kicked*, *hear* (= συσσωρεύω) — *heard*, κ.ά.

Όπως με το μόρφημα του πληθυντικού θεωρήσαμε ως βασική μορφή το /-s/, έτσι και με το μόρφημα του αορίστου μπορούμε να εκλάβουμε το /-id/ ως βασική μορφή για την περιγραφή μας. Αναλυτικά, τα φωνητικά περιβάλλοντα των αλλόμορφων αυτών έχουν ως εξής: [-t] απαγγέλλεται ή εκφωνείται, όταν βρίσκεται έπειτα από μη ηχηρά περιβάλλοντα εκτός του *t*, [-d] έπειτα από όλα τα ηχηρά περιβάλλοντα εκτός του *d* και [-id] έπειτα από τα οδοντικά *t* και *d*.

Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι υπάρχουν διάφοροι τύποι μορφημάτων²⁷, όπως είναι τα ελεύθερα μορφήματα, τα δεσμευμένα, τα λεξικά, τα γραμματικά, τα μορφήματα μηδενισμένης μορφής, κλπ. Περί αυτών θα κάνουμε λόγο στη συνέχεια.

1.3. Ελεύθερα και δεσμευμένα μορφήματα

Μια πρώτη διάκριση των μορφημάτων αποτελεί ο χωρισμός τους σε ελεύθερα ή ανεξάρτητα μορφήματα (: free morphemes)²⁸ και σε δεσμευμένα ή εξαρτημένα (: bound morphemes)²⁹. Λέξεις, όπως οι πάνω, κάτω, πέρα, πριν, παρά, μετά, αντί, αλλά, προς, για, από, και, δεν, μη, κ.ά., είναι ελεύθερα μορφήματα³⁰, ενώ οι καταλήξεις των ονομάτων και των ρημάτων, οι παραγωγικές καταλήξεις, πολλά προθήματα, όπως το στερητικό *αν-*, κ.ά., χαρακτηρίζονται δεσμευμένα, διότι δε λέγονται μόνα τους, αλλ' εμφανίζονται αχώριστα μαζί με άλλα μορφήματα³¹. Οι παρακάτω, π.χ., λέξεις αποτελούνται από δεσμευμένα μορφήματα: *ξύλ-ο*, *αρχ-ή*, *γάτ-α*, *ρίζ-α*, *τρέχ-ω*, *γράφ-ω*, *γελ-ώ*, *ποταμ-ός*, *ποταμ-άκι*, *παίδ-αρος*, *κεφάλ-ας*, *κλάδε-μα*, *μαυρ-ίλα*, *ά-κακ-ος*, κλπ.³²

Είναι γνωστό ότι η ελληνική γλώσσα ανήκει μορφολογικά στις λεγόμενες κλιτές γλώσσες (: inflecting languages)³³ και παρουσιάζει πλούσιο κλιτικό σύστημα. Αυτό σημαίνει ότι πολύ λίγες λέξεις στην ελληνική είναι ελεύθερα μορφήματα. Η πλειονότητα των λέξεων της ελληνικής γλώσσας συνίσταται από δύο ή περισσότερα δεσμευμένα κυρίως μορφήματα. Το αντίθετο, βέβαια, συμβαίνει στις λεγόμενες αναλυτικές ή απομονωτικές ή μονοσυλλαβικές γλώσσες (: isolating languages)³⁴, στις οποίες σχεδόν κάθε λέξη αποτελεί και ένα ελεύθερο μόρφημα.

Ας λάβουμε τώρα λίγα ακόμη παραδείγματα από τη γλώσσα μας για να κάνουμε ορισμένες επ' αυτών παρατηρήσεις³⁵: Ας κλίνουμε τον ενεστώτα και τον παρατατικό του ρήματος γράφω στην οριστική:

γράφ-ω	έ-γραφ-α	
γράφ-εις	έ-γραφ-ες	
γράφ-ει	έ-γραφ-ε	
γράφ-ουμε	(ε-)γράφ-αμε	
γράφ-ετε	(ε-)γράφ-ατε	
γράφ-ουν(ε)	έ-γραφ-αν	ή γράφ-ανε

Στο παράδειγμα αυτό μπορούμε να παρατηρήσουμε τα ακόλουθα:

α) Στον ενεστώτα το ρήμα αυτό εμφανίζει δυο δεσμευμένα μορφήματα, το ριζικό ή θεματικό μόρφημα /γραφ-/ , που μένει αμετάβλητο και αναλλοίωτο κατά την κλίση του χρόνου αυτού, και τις καταλήξεις ή τα ληκτικά μορφήματα, που αλλάζουν και μεταβάλλονται κατά την κλίση. Το αυτό μπορούμε να πούμε και για τον παρατατικό του ρήματος αυτού, με τη διαφορά ότι προστέθηκε τώρα ένα ακόμη δεσμευμένο μόρφημα, η λεγόμενη αύξηση, που είναι χαρακτηριστικό του χρόνου αυτού και δηλώνει το παρελθόν³⁶. Το μόρφημα αυτό είναι υποχρεωτικό³⁷ όταν φέρει τόνο και προαιρετικό στην περίπτωση που μετακινήθηκε ο τόνος του για το νόμο της τρισυλλαβίας³⁸

β) Το θεματικό μόρφημα /γραφ-/ φέρει τη βασική, σταθερή και κύρια σημασία του ρήματος που είναι η έννοια του «γράφειν», ενώ οι καταλήξεις τροποποιούν την έννοια αυτή ως προς το πρόσωπο, τον αριθμό, κλπ.³⁹

γ) Ο παρατατικός είναι ο χρόνος που φανερώνει πως εκείνο που σημαίνει το ρήμα γινόταν στο παρελθόν εξακολουθητικά ή μ' επανάληψη. Το παρελθόν, η χρονική αυτή βαθμίδα, εκφράζεται με δύο μέσα, με δύο τρόπους, ήτοι με το μόρφημα /ε-/ , που είναι γνωστό με το όνομα αύξηση, και με τη σχετική κατάληξη, η οποία εκτός από το χρόνο δηλώνει και άλλες έννοιες. Θα μπορούσε λοιπόν να πει κανείς πως εδώ έχουμε μια περίπτωση ασυνεχούς μορφήματος (: discontinuous morpheme).

Ας κλίνουμε⁴⁰ τώρα στις τρεις βασικές πτώσεις μερικά ονόματα:

αγρ-ός	τιμ-ή	γλώσσ-α
αγρ-ού	τιμ-ής	γλώσσ-ας
αγρ-ό	τιμ-ή	γλώσσ-α
αγρ-οί	τιμ-ές	γλώσσ-ες
αγρ-ών	τιμ-ών	γλώσσ-ών
αγρ-ούς	τιμ-ές	γλώσσ-ες

Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι στην αρχαία Βλληνική τα θέματα των ονομάτων αυτών ήταν /αγρο-/ , /τιμπ-/ και /γλωσσᾶ-/ , αντίστοιχα. Στη νεο-

ελληνική μας γλώσσα θα θεωρήσουμε ότι το θεματικό μόρφημα των λέξεων αυτών είναι /αγρ-/ , /τιμ-/ και /γλωσσ-/ , αντίστοιχα. Στην εξέταση των μορφημάτων μηδενισμένης μορφής και στο κεφάλαιο της παραγωγής θα κάνουμε εκτενέστερο λόγο για τη σημειούμενη εδώ διαφορά μεταξύ της αρχαίας ελληνικής και της νεοελληνικής.

Ας έλθουμε τώρα να εξετάσουμε ορισμένες σύνθετες λέξεις της γλώσσας μας και να ξεχωρίσουμε τα μορφήματα από τα οποία σχηματίζονται⁴¹:

ά-καρπ-ος

Το πρώτο μόρφημα /α-/ της λέξης αυτής σημαίνει άρνηση της έννοιας του δεύτερου συνθετικού, το δεύτερο μόρφημα /καρπ-/ δηλώνει την έννοια του «καρπού» και το τρίτο μόρφημα /-ος/ εκφράζει ένα σύνολο εννοιών, όπως το γένος, τον αριθμό, την πτώση, κ.ά.

δυσ-τυχ-ής

Το πρώτο μόρφημα έχει την έννοια του «δύσκολα, κακά», το δεύτερο δηλώνει την «τύχη» και το τρίτο το γένος, τον αριθμό, την πτώση, κ.ά.

Ας εξετάσουμε και ένα ρηματικό τύπο της αρχαίας Ελληνικής:

έ-λε-λύ-κειν

Πρόκειται για το πρώτο ενικό πρόσωπο του υπερσυντέλικου της οριστικής του ρήματος λύ-ω στην ενεργητική φωνή. Αποτελείται από τέσσερα δεσμευμένα μορφήματα διατεταγμένα κατά ορισμένη τάξη. Το /ε-/ δηλώνει τη χρονική βαθμίδα, το παρελθόν, το /-λε-/ είναι το μόρφημα του αναδιπλασιασμού που είναι χαρακτηριστικό των συντελικών χρόνων, το /-λυ-/ είναι το μόρφημα που εκφράζει την κύρια και σταθερή έννοια, την έννοια του «λύειν», και το /-κειν/ δηλώνει ένα σύνολο εννοιών, όπως είναι οι έννοιες του προσώπου, του αριθμού, του χρόνου, της έγκλισης, της φωνής.

Γενικά, από την εξέταση των ελεύθερων και δεσμευμένων μορφημάτων⁴² προκύπτουν αβίαστα τα ακόλουθα συμπεράσματα:

1. Ο αριθμός των ελεύθερων μορφημάτων είναι πολύ μικρότερος από τον αριθμό των δεσμευμένων.
2. Ο αριθμός των θεματικών μορφημάτων είναι πολύ μεγαλύτερος από τον αριθμό των καταλήξεων, κλιτικών και παραγωγικών⁴³.
3. Οι κλινόμενες λέξεις αποτελούνται από περισσότερα του ενός μορφήματα. Αυτό σημαίνει ότι το μόρφημα είναι μικρότερη μονάδα από τη λέξη.
4. Σε πολλά ελεύθερα μορφήματα, όπως είναι τα *άνω, κάτω, εκεί, εδώ, πίσω, πάνω, κ.ά.*, η λέξη συμπίπτει με το μόρφημα. Στις μονοσυλλαβικές λεγόμενες γλώσσες, όπως είναι η βιετναμική, όλα σχεδόν τα μορφήματα είναι ελεύθερα και συμπίπτουν με τις λέξεις.

Πέρα, όμως, από τις γενικές αυτές παρατηρήσεις που ισχύουν όχι μόνο για την Ελληνική, αλλά και για ένα μεγάλο αριθμό άλλων γλωσσών, υπάρχουν στη γλώσσα μας μερικές προβληματικές περιπτώσεις που χρήζουν ιδιαίτερης προ-

σοχής και μελέτης. Θα σημειώσω εδώ δύο μόνο τέτοιες περιπτώσεις: α) Το οριστικό άρθρο⁴⁴ αποτελεί μόρφημα; β) Πώς θα χαρακτηρίσουμε τις προθέσεις που εκτός από ελεύθερα μορφήματα χρησιμοποιούνται και ως προρρηματικά ή ως πρώτο συνθετικό σύνθετων λέξεων; Στα ερωτήματα αυτά θα δώσουμε απλές και σύντομες απαντήσεις. Το οριστικό άρθρο θεωρείται *αμάλαμα* (: amalgam), με το οποίο δηλώνονται περισσότερες από μια έννοιες, όπως είναι οι έννοιες του γένους, του αριθμού, της πτώσης. Το εκλαμβάνουμε ως μόρφημα και το κατατάσσουμε στα ελεύθερα μορφήματα, παρόλο ότι ο βαθμός της ανεξαρτησίας και ελευθερίας του μέσα στη φράση είναι μικρός και υπόκειται σε πολλούς περιορισμούς. Οι προθέσεις τώρα που παράλληλα με τη χρήση τους στην πρόταση ως ελεύθερων λέξεων-μορφημάτων χρησιμοποιούνται και στη σύνθεση ως πρώτο συνθετικό σύνθετων λέξεων καλούνται *δεσμεύσιμα ή ελευθερώσιμα μορφήματα*⁴⁵. Διττός λοιπόν είναι ο ρόλος και η χρήση των προθέσεων αυτών, δηλαδή χρησιμοποιούνται τόσο στη σύνταξη ως στοιχείο των προτάσεων όσο και στη σύνθεση ως στοιχείο σύνθετων λέξεων⁴⁶.

1.4. Λεξικά⁴⁷ και γραμματικά μορφήματα

Τα μορφήματα διακρίνονται ακόμη σε *λεξικά* (: lexical) και σε *γραμματικά* (: grammatical). Στην κατηγορία των λεξικών μορφημάτων υπάγονται τα θέματα⁴⁸ των κλιτών λέξεων και πολλές από τις άκλιτες λέξεις, όπως /δεντρ-/ , /γραφ-/ , /χορευ-/ , /φταν-/ , /παιζ-/ , /πηδ-/ , /λογ-/ , /λεγ-/ , /πορτ-/ , /σπιτ-/ , /πάνω/ , /κάτω/ , /μέσα/ , /έξω/ , κ.ά. Τα λεξικά μας δίνουν τη σημασία των μορφημάτων αυτών. Από τα λίγα παραδείγματα που παραθέσαμε γίνεται φανερό ότι το λεξικό μόρφημα μπορεί να είναι ελεύθερο ή δεσμευμένο και είναι φορέας της βασικής σταθερής, και κύριας σημασίας των λέξεων. Τα γραμματικά μορφήματα περιέχονται στη γραμματική και στην κατηγορία αυτή υπάγονται κυρίως οι καταλήξεις των κλιτών μερών του λόγου. Έτσι, π.χ. οι καταλήξεις των ρημάτων -ω, -εις, -ει, -ουμε (-ομε), -ετε, -ουν(ε) ή οι καταλήξεις των ονομάτων -ος, -ου, -ο, -οι, -ων, -ους, κ.ά., ονομάζονται γραμματικά μορφήματα. Τα γραμματικά αυτά μορφήματα τροποποιούν την κύρια σημασία των ριζικών ή θεματικών μορφημάτων ως προς το πρόσωπο, τον αριθμό, το χρόνο, το γένος, την πτώση, κλπ. Δεν περιλαμβάνονται στο λεξικό ως στοιχεία του με λεξική σημασία και η μόνη λειτουργία τους είναι να εκφράζουν ποικίλες γραμματικές σχέσεις. Γραμματικά είναι και τα μορφήματα να, θα, ας, κ.ά., που δε χρησιμοποιούνται μόνα τους στο λόγο ούτε έχουν ανεξάρτητη λεξική σημασία⁴⁹, αλλ' απλώς συμβάλλουν στη γραμματική σημασία της όλης δομής, στην οποία ανήκουν.

Πέρα από όσα αναφέραμε πιο πάνω για τα λεξικά και τα γραμματικά

μορφήματα, μπορούμε να κάνουμε εδώ και τις ακόλουθες γενικές παρατηρήσεις:

1. Ο αριθμός των λεξικών μορφημάτων είναι πολύ μεγάλος, απεριόριστος, ενώ περιορισμένος είναι ο αριθμός των γραμματικών μορφημάτων⁵⁰.

2. Τόσο τα λεξικά όσο και τα γραμματικά μορφήματα μπορεί να είναι δεσμευμένα ή ελεύθερα. Ο αριθμός, βέβαια, των ελεύθερων μορφημάτων είναι πολύ μικρότερος από τον αριθμό των δεσμευμένων.

3. Το λεξικό μόρφημα είναι φορέας της λεξικής σημασίας, της κύριας και σταθερής σημασίας των λέξεων, ενώ το γραμματικό μόρφημα εκφράζει γραμματικές σχέσεις, είναι φορέας της γραμματικής σημασίας.

1.5. Μόρφημα μηδενισμένης μορφής

Η έννοια του όρου «μόρφημα μηδενισμένης μορφής» (: zero morpheme) θα μπορούσε εκ πρώτης όψεως να θεωρηθεί αντιφατική και αυτοαναιρούμενη. Αν όμως σκεφθεί κανείς ότι η απουσία ενός στοιχείου μπορεί κάποτε να δίνει τόσες πληροφορίες όσες και η παρουσία του, τότε ο ως άνω όρος γίνεται πιο κατανοητός και αποδεκτός. Η δυσκολία, βέβαια, έγκειται στο ότι γίνεται λόγος για μόρφημα που δεν έχει μορφή, που δεν έχει υλική υπόσταση, που δεν αντιστοιχεί σε κανένα φωνητικό τεμάχιο, που δεν πραγματώνεται φωνητικά στη ροή του λόγου. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι είναι μια ευφυής επινόηση των γλωσσολόγων που καλύπτει τις απαιτήσεις και τις ανάγκες της γλωσσολογικής ανάλυσης⁵¹.

Απ' όσα έχουμε αναγράψει στο κεφάλαιο αυτό, έχει καταστεί σαφές ότι το μόρφημα είναι μια αφηρημένη έννοια, ενώ η μορφή ή οι μορφές του, που αποτελούν την υλική πραγμάτωσή του, συνιστούν το εκφώνημά του ή την ορθογραφική παράστασή του. Με άλλα λόγια, η μορφή είναι η φωνητική ή ορθογραφική απεικόνιση του μορφήματος. Κάθε μορφή αποτελείται από ένα ή περισσότερα φωνήματα διατεταγμένα κατά ορισμένη τάξη. Μερικοί μάλιστα γλωσσολόγοι δεν τηρούν αυστηρά αυτή τη διάκριση και συμβαίνει κάποτε οι έννοιες της μορφής και του μορφήματος να συγχέονται και τελικά να συμπίπτουν. Απαραίτητη λοιπόν προϋπόθεση για τις έννοιες της μορφής και του μορφήματος είναι η παρουσία στο λόγο φωνήματος ή ορισμένης σειράς φωνημάτων που να έχουν μια σταθερή και συγκεκριμένη σημασία. Για χάρη, όμως, της παραδειγματικής κυρίως ομαλότητας και η έλλειψη ή η απουσία ενός στοιχείου μπορεί να θεωρηθεί ως θετικό στοιχείο στο παράδειγμα. Ας λάβουμε ένα κλασικό παράδειγμα από την αγγλική γλώσσα: Το όνομα *sheep* (= πρόβατο) σχηματίζει τον πληθυντικό του χωρίς καμιά αλλαγή, χωρίς την προσθήκη του μορφήματος του πληθυντικού /-s/⁵². Ο ενικός και ο πληθυντικός συμπίπτουν φωνητικά και μόνο στη σύνταξη, στη συμφωνία δηλαδή του υποκειμένου με το ρήμα, είναι δυνατή η

διάκρισή τους. Φαίνεται λοιπόν πως το όνομα αυτό αποκλίνει από τον κανονικό σχηματισμό όλων σχεδόν των άλλων ονομάτων και δημιουργεί ένα κενό στο ακόλουθο γενικό σχήμα:

$$\begin{array}{l} \text{cat (= γάτα) + Πληθυντικός} \Rightarrow \text{cat} + s \text{ (: cats)} \\ \text{sheep} \quad \quad \quad + \text{Πληθυντικός} \Rightarrow \text{sheep} + \text{---} \text{ (: sheep)} \end{array}$$

Με την επινόηση του υποθετικού μορφήματος μηδενισμένης μορφής⁵³, που παριστάνεται με το κενό σύμβολο $\emptyset$, δεν υπάρχει χάσμα στο παράδειγμά μας. Έτσι, τώρα έχουμε το ακόλουθο σχήμα:

$$\begin{array}{l} \text{cat} + \text{Πληθυντικός} \Rightarrow \text{cat} + s \\ \text{sheep} + \text{Πληθυντικός} \Rightarrow \text{sheep} + \emptyset^{54} \end{array}$$

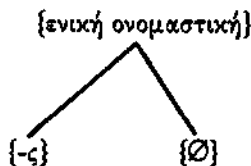
Μπορούμε τώρα να χαρακτηρίσουμε το μόρφημα μηδενισμένης μορφής, το $\{\emptyset\}$ ή $/\emptyset/$, ως μια αφηρημένη μορφολογική μονάδα, χωρίς καμιά φυσική πραγμάτωση στη ροή του λόγου. Στην ουσία, είναι ένα αλλόμορφο μηδενισμένης μορφής και δηλώνει απουσία γραμματικού μορφήματος⁵⁵.

Ας έλθουμε τώρα στα αρχαία Ελληνικά. Είναι γνωστό ότι τα θηλυκά πρωτόκλιτα ονόματα σχηματίζουν την ενική ονομαστική με γυμνό το θέμα, χωρίς καμιά κατάληξη, όπως *οίκια* (θ. οικια-), *χώρα* (θ. χωρα-), *μάχη* (θ. μαχη-), *νίκη* (θ. νικα-), *σφαίρα* (θ. σφαιρα-), *δόξα* (θ. δοξα-), *μουσα* (θ. μουσα-), *τράπεζα* (θ. τραπέζα-), κ.ά.⁵⁶ Στην ενική ονομαστική τα ονόματα αυτά δεν εκφράζουν μόνο τη σταθερή σημασία του θεματικού μορφήματος, αλλά δηλώνουν και τις γραμματικές κατηγορίες του γένους, του αριθμού, της πτώσης. Αυτές, όμως, οι κατηγορίες πρέπει να δηλώνονται με την παρουσία ιδιαίτερου ληκτικού τεμαχίου, ιδιαίτερου ληκτικού μορφήματος. Αν λάβουμε υπόψη μας το γεγονός ότι στην αρχαία Ελληνική υπάρχουν θηλυκά ονόματα που στην ενική ονομαστική λήγουν σε $/-s/$, όπως *παρθένος* (θ. παρθενο-), *νήσος* (θ. νησο-), *άμπελος* (θ. αμπελο-), *όδός* (θ. οδο-), κ.ά., τότε ενισχύεται η άποψη ότι ο αρχικός τύπος και των πρωτόκλιτων θηλυκών έπρεπε να έχει το $/-s/$ ως ληκτικό στοιχείο. Η απουσία, όμως, αυτού του στοιχείου μας υποχρεώνει να υποθέσουμε το μόρφημα μηδενισμένης μορφής για τις ανάγκες της μορφολογικής ανάλυσης. Έτσι, έχουμε το ακόλουθο σχήμα:

$$\begin{array}{l} \{\text{οδο-}\} + \{\text{ενική ονομαστική}\} \Rightarrow \{\text{οδο-}\} + \{-s\} \\ \{\text{χωρα-}\} + \{\text{ενική ονομαστική}\} \Rightarrow \{\text{χωρα-}\} + \{\emptyset\} \end{array}$$

Άρα, το μόρφημα μηδενισμένης μορφής είναι εδώ και αλλόμορφο της ενικής ονομαστικής, όπως δείχνεται στο ακόλουθο σχήμα:

7.

Ας λάβουμε και ένα παράδειγμα από τη νεοελληνική: Τα ανισοσύλλαβα ουδέτερα ονόματα με φαινομενική κατάληξη *-μα*, όπως *αίμα*, *άρμα*, *βήμα*, *γράμμα*, *δράμα*, *κτήμα*, *κύμα*, *νήμα*, *όνομα*, *πάπλωμα*, *ποίημα*, *στόμα*, *στρέμμα*, *σώμα*, κ.ά., σχηματίζουν την ονομαστική του ενικού αριθμού χωρίς κατάληξη, αφού το θέμα τους, που βγαίνει από τη γενική του ενικού μετά την αφαίρεση της κατάληξης */-ος/*, είναι */αιματ-/*, */αρματ-/*, */βηματ-/*, */γραμματ-/*, */δραματ-/*, */κτηματ-/*, */κυματ-/*, */νηματ-/*, */ονοματ-/*, */παπλωματ-/*, */ποιηματ-/*, */στοματ-/*, */στρεμματ-/*, */σωματ-/*, κ.ά., αντίστοιχα. Και εδώ σκόπιμη και αναγκαία κρίνεται η χρήση του μορφήματος μηδενισμένης μορφής. Έτσι για τη λέξη *σώμα* έχουμε τον ακόλουθο τύπο:

/σωματ-/ + */ενική ονομαστική/* ⇒ [*σώματ-*] + [∅]

Στη συνέχεια το τελικό *τ* του θέματος αποβάλλεται σύμφωνα με τους μορφολογικούς νόμους της νεοελληνικής⁵⁸. Αξίζει να σημειωθεί ότι το νεοελληνικό αυτό παράδειγμα ισχύει και για τα αντίστοιχα ονόματα της αρχαίας Ελληνικής.

Απ' όσα μέχρι στιγμής έχουν λεχθεί έγινε φανερό ότι η υπόθεση για την ύπαρξη του μορφήματος μηδενισμένης μορφής είναι και αναγκαία και δικαιολογημένη. Η ιδέα της μηδενισμένης μορφής, του «μηδενός», που παίζει σπουδαίο ρόλο και έχει σαφή λειτουργία στο πλέγμα των γραμματικών σχέσεων, είναι μια πολύ κοινή έννοια σε πολλές άλλες επιστήμες, όπως συμβαίνει με τη χρήση του αριθμού 0 στην αριθμητική.

1.6. Μόρφημα αναδιπλασιασμού

Λέγοντας αναδιπλασιασμό⁵⁹ εννοούμε κυρίως την επανάληψη ή της αυτής ριζικής συλλαβής ή ενός μέρους της ρίζας μιας λέξης προς δήλωση έμφασης και επίτασης. Απαντά πολύ συχνά στις ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, όπως είναι η σανσκριτική, η αρχαία ελληνική, η λατινική, κ.ά. Στα ρήματα της αρχαίας ελληνικής διακρίνεται σε ενεστωτικό αναδιπλασιασμό⁶⁰ και σε συντελικό αναδιπλασιασμό⁶¹. Κατά τον ενεστωτικό αναδιπλασιασμό επαναλαμβάνεται το αρχικό σύμφωνο της ρίζας με το φωνήεν *ι* κατόπιν αυτού, όπως

τί-θη-μι (αντί **θί-θη-μι* κατ' ανομοίωση)⁶²

δί-δω-μι (σανσκριτικά *da-dā-mi*), κ.ά.

Κατά το συντελικό αναδιπλασιασμό επαναλαμβάνεται το αρχικό σύμφωνο της ρίζας με ένα *ε* κατόπιν αυτού, όπως

τέ-θυ-κα (αντί **θέ-θυ-κα* κατ' ανομοίωση),

γέ-γρα-φα, *λέ-λυ-κα*, *λέ-λοιπ-α*, *πέ-πομφ-α*, κ.ά.

Παρόμοιο αναδιπλασιασμό έχουμε και στα λατινικά, όπως

curre (= τρέχω) — *cu-curre*

pello (= ωθώ) — *pe-pulli*
capo (= άδω) — *ce-cini*, κ.ά.

Το φαινόμενο του αναδιπλασιασμού απαντά όχι μόνο στα ρήματα της αρχαίας ελληνικής, αλλά και σε άλλες τάξεις λέξεων⁶³:

δι-δάσκαλος, βέ-βαιοσ, βέ-βηλος, κ.ά.

Σε ορισμένες περιπτώσεις επαναλαμβάνεται ολόκληρη η ρίζα της λέξης, όπως φαίνεται στις λέξεις *βάρ-βαρ-ος*, *γάρ-γα-ρος*, *άρ-αρ-ίσκω* (= συνάπτω, ενώνω, συναρμόζω, προσαρμόζω), *όλ-ολ-ύζω* (= κραυγάζω, φωνάζω μεγαλοφώνως), κ.ά.

Το φαινόμενο του αναδιπλασιασμού παρατηρείται σε μεγάλο αριθμό γλωσσών σ' όλο τον κόσμο: Στη γλώσσα των Φιλιππίνων Tagalog: *tatlo* (= τρεις) — *tatatlo* (= μόνο τρεις). Στη μαλαϊκή (: γλώσσα της Μαλαισίας): *anak* (= παιδί), *anak-anak* (= παιδιά), κ.ά.

Στη σύνταξη, η επανάληψη ολόκληρων λέξεων αποτελεί το γνωστό ρητορικό σχήμα της αναδιπλώσης ή *παλλελογίας*⁶⁴. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι επαναλήψεις ορισμένων επιρρημάτων, παρόλο που δεν εμπίπτουν στο πεδίο της μορφολογίας με την αυστηρή έννοια του όρου. Με την επανάληψη του επιρρηματος δηλώνεται συνήθως το πολύ, το πάρα πολύ (: ο υπερθετικός δηλ. του επιρρηματος), το ακριβώς, το εντελώς, κ.ά., όπως *πυκνά πυκνά* (= πολύ πυκνά, πυκνότατα), *κοντά κοντά* (= πολύ κοντά), *πίσω πίσω* (= εντελώς πίσω), *μάνι μάνι* (= αμέσως, γρήγορα), *σιγά σιγά* (= πολύ σιγά), *καλά καλά* (= πολύ καλά, τέλεια, άφθονα), κλπ. Σε άλλες γλώσσες, όπως συμβαίνει στις Bantu γλώσσες της Αφρικής, με την επανάληψη ολόκληρων λέξεων σχηματίζεται ο πληθυντικός τους. Στις περιπτώσεις αυτές η επανάληψη αυτή παρουσιάζει μορφολογικό ενδιαφέρον.

1.7. Ασυνεχή μορφήματα

Κάποτε ένα μόρφημα κατανέμεται σε δύο θέσεις μέσα στην πρόταση. Κλασική είναι η περίπτωση του αρνητικού μορίου στη γαλλική «ne... pas»: *Je ne sais pas* (= δεν ξέρω). Τέτοια μορφήματα λέγονται *ασυνεχή* ή *διακοπτόμενα* (: discontinuous morphemes). Ασυνεχή δομή παρουσιάζουν και πολλά ρήματα της αγγλικής, στα οποία το μόριο ή η πρόθεση που στενά συνδέεται με το ρήμα αποχωρίζεται απ' αυτό με την παρεμβολή άλλης λέξης, όπως *turn the light on* (= άναψε το φως), *turn the light off* (= σβήσε το φως), κ.ά. Στην αρχαία ελληνική ο αναδιπλασιασμός των ρημάτων στους συντελικούς χρόνους και το ληκτικό μόρφημα (: *λέ-λυ-κα*) μπορεί να αποτελέσουν μια μονάδα⁶⁵, παρόλο ότι ποτέ τα στοιχεία αυτά δεν απαντούν ενωμένα. Στο *λέλυκα*, π.χ., το -κα, εκτός των άλλων γραμματικών κατηγοριών, δηλώνει και τον παρακείμενο χρόνο που επίσης δηλώνεται με τον αναδιπλασιασμό *λε-* που αποτελεί χαρακτηρι-

στικό γνώρισμα του χρόνου αυτού. Στη νεοελληνική, το παρελθόν εκφράζεται με τη λεγόμενη αύξηση⁶⁶ και τις σχετικές ρηματικές καταλήξεις, όπως *έ-λυ-σ-α*, *έ-γραφ-α*, κ.ά. Και εδώ το στοιχείο της αύξησης, το /έ-/ και η σχετική ρηματική κατάληξη στους παρελθοντικούς χρόνους, δηλ. στον παρατατικό και στον αόριστο, είναι δυνατό να θεωρηθούν περιπτώσεις ασυνεχούς μορφήματος, παρόλο που δεν απαντούν ποτέ ενωμένα.

1.8. Μορφολογικά αμαλγάματα

Στις λεγόμενες κλιτές γλώσσες, τα ληκτικά τμήματα των κλινόμενων μερών του λόγου, όπως είναι οι καταλήξεις των ονομάτων και ρημάτων, δηλώνουν συνήθως περισσότερες από μια γραμματικές κατηγορίες, χωρίς να υπάρχει ακριβής και σαφής αντιστοιχία μεταξύ γραμματικής κατηγορίας και φωνητικού (ή ορθογραφικού) τεμαχίου. Το φαινόμενο αυτό ονομάζεται *αμάλγαμα* (: amalgam)⁶⁷. Ας πάρουμε μερικά παραδείγματα από τη νεοελληνική μας γλώσσα: Η κατάληξη -ω (: φωνολογική απεικόνιση /-o/, φωνητική απεικόνιση [-o]⁶⁸) στα ρήματα, όπως *λέγ-ω*, *παίζ-ω*, *γράφ-ω*, *δέν-ω*, *λύν-ω*, κ.ά., δηλώνει όχι μόνο το πρώτο πρόσωπο, αλλά και τον ενικό αριθμό, τον ενεστώτα χρόνο, την οριστική έγκλιση, την ενεργητική φωνή, κ.ά. Οι παραπάνω γραμματικές κατηγορίες στις συγκολλητικές γλώσσες αντιπροσωπεύονται από ξεχωριστά μορφήματα. Στις κλιτές, όμως, γλώσσες, όπως είναι η ελληνική, όλες αυτές οι κατηγορίες εμπεριέχονται ταυτόχρονα σ' ένα μόνο τεμάχιο στο επίπεδο της μορφής, το οποίο δεν μπορεί, φυσικά, να διαιρεθεί περαιτέρω σ' άλλα μικρότερα σημαντικά τμήματα.

Το ίδιο παρατηρείται και στις καταλήξεις στα ονόματα, όπως *τιμ-ή*, *χαρ-ά*, *νόμ-ος*, *λοχί-ας*, *πατέρ-ας*, κ.ά. Η κατάληξη -ας, π.χ., στη λέξη *λοχίας* δηλώνει αρσενικό γένος, ενικό αριθμό και ονομαστική πτώση. Ποιο μέρος όμως της μορφής, του φωνητικού τεμαχίου, αντιστοιχεί σε καθενιά από τις τρεις αυτές κατηγορίες; Είναι προφανές ότι δεν μπορεί να βρεθεί καμιά τέτοια αντιστοιχία. Πώς τώρα θα παραστήσουμε αυτή τη σύμφυση, τη συνένωση και τη συνύπαρξη των τριών αυτών γραμματικών στοιχείων στο μόρφημα /-ας/; Κάνοντας χρήση μιας παρόμοιας μεθόδου μ' αυτή της φωνολογίας, μπορούμε ν' απεικονίσουμε τις κατηγορίες αυτές με τα λεγόμενα *διαφοροποιητικά γραμματικά στοιχεία* (: distinctive features). Τα στοιχεία αυτά, που ανάλογα με την υποκατηγοριοποίησή τους (: subcategorization)⁶⁹ μπορεί να φέρουν θετικά ή αρνητικά πρόσημα, τοποθετούνται εντός *μήτρας* (: matrix) σε μια κάθετη στήλη. Έτσι, το μόρφημα /-ας/ στη λέξη *λοχίας* πρέπει, εκτός των άλλων, να περιέ-

χει τα στοιχεία + Αρσενικό

$$\left[\begin{array}{l} + \text{Ενικός} \\ + \text{Ονομαστική} \end{array} \right]$$

Όλα αυτά τα στοιχεία συναποτελούν αεχώριστα και αεδιάλυτα τη μορφή [-ας].

1.9. Μορφές σε σχέση ελεύθερης εναλλαγής

Έχει καταστεί πλέον σαφές ότι οι μορφές αποτελούν τη φωνητική πραγμάτωση των μορφημάτων. Όταν οι μορφές ενός μορφήματος βρίσκονται σε σχέση συμπληρωματικής κατανομής (: complementary distribution), τότε ονομάζονται *αλλόμορφα*⁷⁰, όπως είναι οι μορφές [εν-], [εμ-] της λόγιας πρόθεσης /εν-/ , όταν χρησιμοποιείται ως πρώτο συνθετικό σύνθετων λέξεων, όπως *εσαρκώνω*, *ενόχληση*, *εντεινώ*, *εμποτίζω*, *έμφυτος*, *εμπρόσθιος*⁷¹. Η παρατηρούμενη διαφορά των δύο αυτών μορφών μπορεί να προκαθοριστεί με μορφοφωνολογικό νόμο και εξαρτάται από το ιδιαίτερο φωνητικό περιβάλλον στο οποίο βρίσκονται. Το περιβάλλον της μορφής [εν-] δεν είναι το αυτό με το περιβάλλον της μορφής [εμ-]. Στο περιβάλλον της πρώτης μορφής δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί η δεύτερη μορφή, και αντίστροφα.

Υπάρχουν, όμως, περιπτώσεις κατά τις οποίες οι μορφές ενός μορφήματος δεν εξαρτώνται από το άμεσο φωνητικό τους περιβάλλον. Εφόσον το περιβάλλον δεν παίζει κανένα ρόλο γι' αυτές, μπορεί να εμφανίζονται στο αυτό περιβάλλον και προαιρετικά να εκφωνείται (ή να γράφεται) είτε η μια είτε η άλλη μορφή. Οι μορφές στην περίπτωση αυτή συνιστούν σχέση *ελεύθερης εναλλαγής* (: free variation). Είναι οι *ελεύθερα εναλλασσόμενοι τύποι* (: free variants)⁷², όπως είναι οι τύποι του τρίτου πληθυντικού προσώπου στα ρήματα [-ουν] και [-ουνε] (: γράφ-ουν και γράφ-ουνε), [-αν] και [-ανε] (: έγραφ-αν και γράφ-ανε), [-ονταν] και [-όντανε] (: γράφ-ονταν και γραφ-όντανε), κ.ά. Οι δύο ή και περισσότεροι ελεύθερα εναλλασσόμενοι αυτοί τύποι αποτελούν τις μορφές του μορφήματος του τρίτου πληθυντικού προσώπου στους διάφορους χρόνους των ρημάτων.

1.10. Ριζικά (ή θεματικά) και μη ριζικά μορφήματα

Τα μορφήματα διακρίνονται ακόμη σε ριζικά ή θεματικά και σε μη ριζικά ή μη θεματικά. Τα ριζικά ή θεματικά μορφήματα αποτελούν την κύρια σημασία των λέξεων, όπως είναι τα /καλ-/ , /κακ-/ , /δρομ-/ , /πετρ-/ , κ.ά., των λέξεων *καλός*, *κακός*, *δρόμος*, *πέτρα*, αντίστοιχα. Τα μη ριζικά ή μη θεματικά μορφήματα ονομάζονται με το γενικό όρο *προσφύματα* (: affixes), στα οποία περιλαμβάνονται τα *προθήματα* (: prefixes)⁷³, τα *ενθήματα* (: infixes)⁷⁴ και τα *ποικίλα επιθήματα* (: suffixes). Τα επιθήματα υποδιαιρούνται με τη σειρά

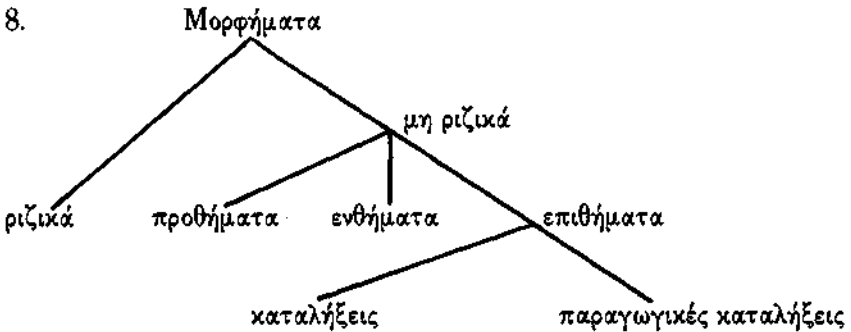
τους στις καταλήξεις των κλιτών μερών του λόγου και στις παραγωγικές καταλήξεις. Στη σύνθετη λέξη

κατα-γράφ-ω

το μόρφημα /κατα-/ είναι το πρόθημα, το /γραφ-/ είναι το θεματικό μόρφημα και η κατάληξη /-ω/ είναι το επίθημα. Στην αρχαία ελληνική διακρίνουμε διάφορα ενθήματα, με τα οποία σχηματίζεται ο ενεστώτας και ο παρατατικός διαφόρων ρημάτων. Έτσι, στο ρήμα

λα-μ-βάνω (θ. λαβ-)

το εντός του θέματος έρρινο μ θεωρείται ένθημα, που προήλθε από το έρρινο ν κατά μερική αφομοίωση, αφού ο αρχικός τύπος ήταν λα-ν-βάνω. Για τη διαίρεση αυτή των μορφημάτων το ακόλουθο γενικό σχήμα είναι χαρακτηριστικό και διαφωτιστικό:

1.11. Ομώνυμα ή ομόηχα

Ομώνυμα ή ομόηχα⁷⁶ ονομάζονται οι λέξεις που προφέρονται το ίδιο, διαφέρουν όμως ως προς τη σημασία. Συχνά οι λέξεις αυτές έχουν και διαφορετική ορθογραφία, όπως φαίνεται στα παρακάτω ζεύγη⁷⁷.

ακόλλητος — ακάλυτος

άρματα (= οχήματα —

άρματα (= όπλα)

δείγμα — δήγμα

διάλειμμα — διάλυμα

έφορος — εύφορος

θύρα — θήρα

ίλη — ύλη

όμως — ώμος

πάλι — πάλη

ιός — υιός

κλίμα — κλήμα

κλίνω — κλείνω

κλίση — κλήση

κόλλημα — κώλυμα

κόμμα — κόμα

λίρα (= νόμισμα) —

λύρα (= μουσικό όργανο)

λιτός — λυτός

τείχος — τοίχος

φύλλο — φύλο

πια — ποια
ρήμα — ρίμα
σορός — σωρός

χοίρος — χήρος
χορικός — χωρικός
ψηλός — ψιλός, κ.ά.

Είναι προφανές ότι τα παραπάνω ζεύγη των λέξεων⁸⁰, που προφέρονται όμοια αλλά διαφέρουν ως προς τη σημασία, αποτελούνται από τελείως διαφορετικά θεματικά μορφήματα. Συνεπώς, ομόφωνες μορφές με διαφορετικές σημασίες αποτελούν διαφορετικά μορφήματα.

1.12. Παραθετικά επιθέτων, υποκορισμός, μεγέθυνση.

Ο συγκριτικός και ο υπερθετικός βαθμός ενός επιθέτου μαζί λέγονται μ' ένα όνομα παραθετικά του επιθέτου. Τα παραθετικά σχηματίζονται είτε μονολεκτικά είτε περιφραστικά. Μονολεκτικά, ο συγκριτικός βαθμός σχηματίζεται από το θετικό βαθμό του επιθέτου με τη γενική κατάληξη *-τερος, -τερη, -τερο*, η οποία, ανάλογα με το επίθετο μπορεί να είναι *-ότερος, -ότερη, -ότερο* ή *-ύτερος, -ύτερη, -ύτερο*. Του υπερθετικού βαθμού η κατάληξη είναι *-τατος, -τατη, -τατο* (*-ότατος, -ότατος*). Ας λάβουμε λίγα παραδείγματα:

βαθύς — βαθύτερος — βαθύτατος

νέος — νεότερος — νεότατος

ψηλός — ψηλότερος — ψηλότατος

Περιφραστικά, ο συγκριτικός βαθμός των επιθέτων σχηματίζεται με το επίρρημα *πιο* και το θετικό, όπως *πιο βαθύς, πιο νέος, πιο ψηλός*, και ο υπερθετικός σχηματίζεται με το επίρρημα *πιο*, του οποίου προηγείται το οριστικό άρθρο, και το θετικό ή με το επίρρημα *πολύ* και το θετικό ή με το επίρρημα *πέρα πολύ* και το θετικό ή με το διπλασιασμό του θετικού ή με το συγκριτικό, του οποίου όμως προηγείται το σχετικό οριστικό άρθρο, όπως *ο πιο ψηλός, πολύ ψηλός, πολύ πολύ ψηλός, ψηλός ψηλός, ο ψηλότερος*. Δε θα ασχοληθούμε περισσότερο με τα επίθετα σ' αυτό το κεφάλαιο, γιατί σκοπός μας εδώ είναι να δώσουμε απάντηση στο εξής απλό ερώτημα: Ποια είναι η σχέση μεταξύ του επιρρηματος *πιο* στον περιφραστικό σχηματισμό του συγκριτικού *πιο ψηλός* και της κατάληξης *-(ό)τερος* στο μονολεκτικό σχηματισμό *ψηλότερος*;

Είναι οφθαλμοφανές ότι το επίρρημα *πιο*, που είναι λέξη-μόρφημα, και η κατάληξη *-(ό)τερος* δεν παρουσιάζουν μεταξύ τους καμιά φωνητική-φωνολογική ομοιότητα. Και τα δύο, όμως επιτελούν μια συγκεκριμένη λειτουργία και συμβατικά συνδέονται με την ίδια σημασία. Μπορούμε να τα θεωρήσουμε ως τύπους ή μορφές ενός και του αυτού μορφήματος, του μορφήματος της «σύγκρισης».

Το αυτό μπορεί να λεχθεί και για τις ποικίλες καταλήξεις, με τις οποίες εκφράζεται ο υποκορισμός, όπως είναι οι *-άκι* (*γατ-άκι*), *-άκος* (*δρομ-άκος*),

-ίτσα (δεκαρ-ίτσα), -ούλα (βρυσ-ούλα), ούλι (σακ-ούλι), κ.ά. Όλες αυτές οι καταλήξεις, που δηλώνουν υποκορισμό, παρόλο που δεν παρουσιάζουν καμιά φωνητική-φωνολογική ομοιότητα, θεωρούνται ως μορφές ενός και του αυτού μορφήματος, του μορφήματος του «υποκορισμού».

Την ίδια εικόνα παρουσιάζουν και τα *μεγεθυντικά*, τα οποία σχηματίζονται με ποικίλες καταλήξεις, όπως -α (κεφάλ-α), -ος (μύτ-ος), -άρα (γυναικ-άρα), -αρος (παίδ-αρος), κ.ά. Οι καταλήξεις αυτές αποτελούν μορφές ενός και του αυτού μορφήματος, του μορφήματος της «μεγέθυνσης». Οι καταλήξεις αυτές δε βρίσκονται σε συμπληρωματική κατανομή και δεν μπορούν να προκαθοριστούν με σχετικό νόμο.

Ο περιορισμένος χώρος του περιοδικού μας υποχρεώνει να σταματήσουμε εδώ. Έτσι, έχουμε αφήσει για το υπό έκδοση βιβλίο μας άλλα σημαντικά θέματα, όπως είναι τα μοντέλα μορφολογικής ανάλυσης, η τυπολογία των γλωσσών, η εγκατάλειψη της λέξης ως βασικού στοιχείου μορφολογικής ανάλυσης, οι σύγχρονες απόψεις της μετασχηματιστικής γραμματικής, κ.ά. Αλλά και με τα πρώτα αυτά στοιχεία μορφολογίας, που περιλάβαμε στο άρθρο αυτό, δείχτηκε ότι η μορφολογία αποτελεί ενδιαφέρον και γόνιμο πεδίο γλωσσολογικής ανάλυσης για όλες τις γλώσσες του κόσμου. Η αξία και η σημασία της μορφολογικής ανάλυσης γίνεται περισσότερο εμφανής στην παραγωγή και τη σύνθεση των λέξεων, που είναι δύο βασικές διαδικασίες για τον εμπλουτισμό του λεξιλογίου όλων των γλωσσών του κόσμου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Ν. Ανδριώτης (: *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, β' έκδ., Θεσ/κη, 1971) θεωρεί τη λέξη *μορφολογία* λόγια και νεότερη από το γαλλικό *morpho-logie* < ελλ. μορφή + λόγος.
2. Η μορφολογική ανάλυση δεν έχει τη λέξη ως βασική μονάδα, αλλά το μόρφημα (: *morpheme*), για το οποίο θα γίνει εκτενής αναφορά στη συνέχεια.
3. Σημαντικές προσπάθειες για την ανάπτυξη της μορφολογίας άρχισαν να γίνονται από τα μέσα περίπου του αιώνα αυτού στις Η.Π.Α. Πρωτοπόρος στην προσπάθεια αυτή είναι ο Leonard Bloomfield με το θεμελιώδες έργο του *Language* (New York, 1933). Μεταξύ των άλλων σπουδαίων γλωσσολόγων που συνέβαλαν σημαντικά στην ανάπτυξη της μορφολογίας την εποχή εκείνη στην Αμερική αναφέρουμε εδώ μόνο τους Z. Harris, C. Hockett και E. Nida. Σημειώνουμε εδώ μερικά από τα έργα τους: Harris, Z., «Morpheme Alternants in Linguistic Analysis», *Language*, 18 (1942), 169-180. Του αυτού, *Methods in Structural Linguistics*, Chicago, 1951. Του αυτού, «From Phoneme to Morphemes», *Language*, 31 (1955), 190-222. Hockett, C., «Problems of Morphemic Analysis», *Language*, 23 (1947), 321-343. Του ίδιου, «Review of Nida's Morphology», *Language*, 23 (1947), 273-285. Του ίδιου, «Two Models of Grammatical Description», *Word*, 10 (1954), 210-234. Του ίδιου, *A course in Modern Linguistics*, New York, 1958. Nida, E., *Morphology: The Descriptive Analysis of Words*, Ann Arbor, 1946. Ομοίως, «The Identifica-

- tion of Morphemes», *Language*, 24 (1948), 414-441. Από την εποχή εκείνη και μέχρι σήμερα έχουν γραφεί τόσο στην Αμερική όσο και στην Ευρώπη εκατοντάδες μελετών που είτε ασχολούνται αποκλειστικά με τη μορφολογία είτε περιλαμβάνουν στα κεφάλαιά τους ικανά στοιχεία μορφολογίας. Βλέπε και τη σχετική βιβλιογραφία στο τέλος της μελέτης αυτής.
4. Η θεωρία της σύγχρονης μορφολογίας πρέπει να είναι σε θέση να δίνει απαντήσεις σε ερωτήματα, όπως είναι τα παρακάτω: α) Ποιες είναι οι βασικές μονάδες της μορφολογικής δομής και ποιες οι μεταξύ τους σχέσεις. β) Πώς πραγματώνονται οι μονάδες αυτές στη φωνολογική δομή της πρότασης, και γ) ποια είναι τα κριτήρια που καθορίζουν τη μορφολογική ανάλυση μιας συγκεκριμένης γλώσσας.
  5. Η κλίση δεν αλλάζει την τάξη των λέξεων, αλλ' απλά δηλώνει διάφορες γραμματικές σχέσεις.
  6. Κατ' άλλον ορισμό, η μορφολογία είναι ο κλάδος της γραμματικής που ασχολείται με τη μελέτη και ανάλυση της δομής, των μορφών και των τάξεων των λέξεων. Περιλαμβάνει όχι μόνο τη *μορφηματική* (: morphemics), που συνήθως αναφέρεται στη συγχρονική μελέτη της μορφολογίας, αλλά και την *ιστορική μορφολογία* (: historical morphology).
  7. Η μορφολογία, λοιπόν, εξετάζει τα συστατικά (: constituents), από τα οποία αποτελούνται οι λέξεις. Τα συστατικά αυτά λέγονται μορφήματα και μπορεί να είναι ρίζες, θέματα, κατάληξεις, κ.ά. Περί αυτών, γίνεται εκτενής λόγος στη συνέχεια.
  8. Γλωσσολογία (: linguistics) είναι η επιστημονική σπουδή και μελέτη της γλώσσας.
  9. Τα μορφήματα συντίθενται κατά κανόνα από α) *τεμαχιακά φωνήματα* (: segmental phonemes), β) *υπερτεμαχιακά φωνήματα* (: suprasegmental phonemes) και γ) συνδυασμός τεμαχιακών και υπερτεμαχιακών φωνημάτων. Το μόρφημα μπορεί να αποτελείται και από ένα μόνο φώνημα, όπως είναι η κατάληξη -ω, φωνητικά [-o], στα ρήματα ενεργητικής φωνής.
  10. Η παραδοσιακή γραμματική είχε χρησιμοποιήσει τη λέξη ως βασική μονάδα γραμματικής ανάλυσης. Το μόρφημα, όμως, η νέα αυτή ιδέα, απεδείχθη προσφορότερο και καταλληλότερο στοιχείο για τη μορφολογική ανάλυση των γλωσσών.
  11. Το μόρφημα δεν μπορεί ν' αναλυθεί περαιτέρω σε σημαντικά συστατικά, γιατί τότε χάνει την ταυτότητά του και κατανατά πλέον ακολουθία ήχων χωρίς σημασία. Μια τέτοια ανάλυση μας οδηγεί κατευθείαν από τη μορφολογία στη φωνολογία.
  12. Ο A. Martinet χρησιμοποιεί τον όρο *μόνημα* (: moneme) και ο Hjelmslev τον όρο *γλώσσημα* (: glosseme).
  13. Βλ. Γιώργου Χ. Σακελλαριάδη, «Το Στερητικό μόριο αν-», *Γλώσσα* 33 (1994), 74-76.
  14. Όπως θα γίνει σαφές και στη συνέχεια, δύο στοιχεία μπορεί να θεωρηθούν αλλόμορφα του αυτού φωνήματος αν έχουν την αυτή σημασία και βρίσκονται σε *σχέση συμπληρωματικής κατανομής* (: complementary distribution).
  15. Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται στην περίπτωση, κατά την οποία δύο εναλλακτικές μορφές ενός και του αυτού μορφήματος είναι αμοιβαία αποκλειόμενες σ' ένα ειδικό και συγκεκριμένο γλωσσικό περιβάλλον.
  16. Προκαταβολικά εδώ πρέπει να θέσουμε δύο βασικές αρχές για την αναγνώριση των μορφημάτων: Τύποι που έχουν όμοια φωνηματική μορφή και την ίδια σημασία αποτελούν μέλη ενός και του αυτού μορφήματος. Αυτό σημαίνει ότι το ληκτικό στοιχείο -ω στα ρήματα *γράφω*, *παίζω*, *τρέχω*, *αγαπώ*, *κρατώ*, και η κατάληξη -ω στα θηλυκά ονόματα *Δέσπω*, *Μέλπω*, *Χρύσω*, *Ερατώ*, *Καλυψώ*, *Κλειώ*, *Λητώ*, κ.ά., δεν ανήκουν στο αυτό μόρφημα, γιατί δεν έχουν την ίδια σημασία. β) Τύποι που έχουν την ίδια σημασία, διαφέρουν όμως στη φωνητική τους μορφή πρέπει να είναι μέλη ενός και του αυτού μορφήματος, υπό τον όρο βέβαια ότι η φωνητική τους διαφορά είναι δυνατό να προκαθοριστεί φωνολογικά. Η αρχή αυτή μας οδηγεί στην έννοια του αλλόμορφου. Γενικά, το αλλόμορφο έχει προς το μόρφημα, όπως το αλλόμορφο

- (: allophone) προς το φώνημα, ή κατ' άλλον τρόπο, αλλόφωνο: φώνημα = αλλόμορφο: μόρφημα.
17. Το μόρφημα αποτελείται από ένα ή περισσότερα φωνήματα και έχει μια σταθερή σημασία.
18. Η κατανομή (: distribution) του μορφήματος είναι το σύνολο όλων των περιβαλλόντων, στα οποία μπορεί να εμφανίζεται.
19. Με την αναγνώριση και αποδοχή του τύπου /διωκ-/ ως βασικής και υποκείμενης δομής αποφεύγουμε τη διάσπαση της ενότητας του ρηματικού θέματος σε περισσότερα του ενός, αφού οι άλλοι τύποι παράγονται από το βασικό με τη λειτουργία των σχετικών μορφοφωολογικών νόμων.
20. Είναι η σημασία του «διώκειν».
21. Αλλόμορφα και μορφές εδώ συμπίπτουν.
22. Η πρόθεση *ad* της λατινικής ως πρώτο συνθετικό σύνθετων λέξεων εμφανίζεται ως [ad], [ac], [ag], [af], ανάλογα με τη φύση του ακολουθούντος φωνήματος. Μερικά παραδείγματα: *ad-pono* (= καταναεύω), *ac-cedo* (= προσχωρώ) από το *ad + cedo*, *af-fero* (= προσφέρω) από το *ad + fero*, *ag-gredior* (= προσέρχομαι) από το *ad + gradior*, κ.ά. Ομοίως, η πρόθεση *cum* ως πρώτο συνθετικό λαμβάνει διάφορες μορφές, όπως [com-], [con-], [co-], [col-], [cor-]. Μερικά παραδείγματα: *com-mitto* (= συμβάλλω) από το *cum + mitto*, *con-loco* (= εγκαθιστώ) από το *cum + loco*, *co-hibeo* (= συγκρατώ) από το *cum + habeo*, *col-loquor* (= συνομιλώ, συνδιαλέγομαι) από το *cum + loquor*, *cor-ripio* (= αρπάζω) από το *cum + rapio*, κ.ά.
23. Ο στρουκτουραλισμός ή η δομολογία ή η δομική γλωσσολογία (: structural linguistics) διακρίνεται σε ευρωπαϊκό και σε αμερικανικό. Για το στρουκτουραλισμό θα αρκестούμε να σημειώσουμε εδώ τα εξής: Ο όρος αυτός έχει δύο βασικές έννοιες: Κατά την πρώτη και την πλατύτερη έννοια, οτιδήποτε έχει άμεση σχέση με τη γλώσσα χαρακτηρίζεται και από ορισμένη δομή. Η δεύτερη και στενότερη έννοια του όρου δηλώνει τις γλωσσολογικές τάσεις και προσπάθειες των γλωσσολόγων του εικοστού αιώνα για τη μελέτη και κατανόηση του συστηματικού και δομικού χαρακτήρα της γλώσσας. Η δεύτερη αυτή έννοια είναι η περισσότερο αποδεκτή έννοια του όρου αυτού και συνδέεται στενά με τις σπουδαιότερες γλωσσολογικές σχολές της Ευρώπης και της Αμερικής.
- Οι γλωσσολόγοι της δομολογίας δέχονται ότι κάθε δομή αποτελείται από στοιχεία που έχουν ορισμένες αμοιβαίες σχέσεις και ότι κανένα στοιχείο μιας οποιασδήποτε γλώσσας δεν μπορεί να αναλυθεί μεμονωμένα και ξεχωριστά από τα άλλα στοιχεία της γλώσσας αυτής. Μπορούμε να πούμε γενικά ότι κάθε γλώσσα έχει μια ορισμένη μορφή και αποτελεί ένα σύστημα στοιχείων. Το κύριο, λοιπόν, ενδιαφέρον της δομολογίας είναι η περιγραφή και η ανάλυση των λειτουργικών μονάδων της γλώσσας και των σχέσεων που υπάρχουν μεταξύ τους.
- Η δομική γλωσσολογία συνδέεται στενά με τους όρους φώνημα, που αποτελεί βασικό στοιχείο της φωνολογίας, και μόρφημα, που αποτελεί το βασικό στοιχείο της μορφολογίας. Σύμφωνα με τη θεωρία του στρουκτουραλισμού, ο γλωσσολόγος πρέπει πρώτα απ' όλα να καθορίσει τα φωνήματα και τα μορφήματα της γλώσσας με τη μέθοδο της κατάτμησης (: segmentation) και της ταξινόμησης (: classification) της γλωσσικής ύλης. Ο στρουκτουραλιστής δε θα επιχειρήσει ν' ασχοληθεί με τη σύνταξη πριν από τη μορφολογία ούτε με τη μορφολογία πριν από τη φωνολογία.
24. Μερικές αγγλικές λέξεις παρουσιάζουν ιδιαιτερότητα όσον αφορά το μόρφημα του πληθυντικού αριθμού. Σ' αυτές τις λίγες λέξεις το μόρφημα του πληθυντικού δεν εμφανίζεται ως /-s/, αλλ' ως τροπή και μεταβολή του ριζικού φωνήεντος, όπως *man* (= άντρας) — *men* (= άντρες), *woman* (= γυναίκα) — *women* (= γυναίκες), *foot* (= πόδι) — *feet* (= πόδια), κ.ά.

Ο τύπος που μπορεί να γραφεί για παραδείγματα, όπως τα παραπάνω, είναι ο εξής:

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑΣ

man + πληθυντικός ⇒ *men*

woman + πληθυντικός ⇒ *women*

foot + πληθυντικός ⇒ *feet*, κ.ά.

25. Υπάρχουν μερικά ρήματα στην αγγλική που ο αόριστός τους σχηματίζεται μόνο με αλλαγή του φωνήεντος της ρίζας, χωρίς καμιά κατάληξη. Έτσι, το ρήμα *take* (= λαμβάνω) σχηματίζει τον αόριστο σε *took* (= έλαβα). Αυτό μπορεί να γραφεί ως εξής:
take + αόριστος ⇒ *took*.
26. Αυτό σημαίνει ότι για τις μορφές αυτές μπορεί να διατυπωθεί και γραφεί σχετικός μορφολογικός νόμος. Συνήθως λαμβάνουμε μία μορφή ως βασική και παράγουμε τις άλλες μορφές με τη λειτουργία ενός τέτοιου νόμου.
27. Οι λέξεις αποτελούνται από ένα ή περισσότερα μορφήματα. Οι νεκρές και οι ομιλούμενες γλώσσες σ' όλο τον κόσμο κατατάσσονται σε κατηγορίες ή τύπους ανάλογα με τις παρατηρούμενες μορφολογικές τους διαφορές και ομοιότητες. Για την τυπολογία των γλωσσών θα μιλήσουμε πιο κάτω.
28. Αντί του όρου *free morpheme* χρησιμοποιείται εναλλακτικά και ο όρος *free form*.
29. Αντί του όρου *bound morpheme* χρησιμοποιείται και ο όρος *bound form*, χωρίς καμιά διάκριση.
30. Ελεύθερα είναι τα μορφήματα που η εμφάνισή τους δεν απαιτεί την παρουσία άλλου μορφήματος.
31. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι η σημασία του μορφήματος είναι διαφορετική ή έρχεται σε αντίθεση με τη σημασία όλων των άλλων μορφημάτων στη γλώσσα.
32. Πρέπει να σημειωθεί ότι η σειρά, με την οποία εμφανίζονται τα μορφήματα μέσα στη λέξη, είναι καθορισμένη. Στη λέξη *άκακος*, π.χ., καμιά άλλη διάταξη των μορφημάτων της είναι δυνατή, εκτός απ' αυτή που η ίδια η λέξη έχει.
33. Η ελληνική, η λατινική, η αραβική, η ρωσική, η ισπανική, η γερμανική, η ιταλική, κ.ά., ανήκουν στις κλιτές γλώσσες.
34. Τέτοιες είναι οι γλώσσες της Κίνας, του Βιετνάμ, της Πολυνησίας.
35. Προς διευκόλυνση των αναγνωστών μας, έχουμε αποφύγει τη χρήση του φωνητικού αλφαβήτου σ' ένα μεγάλο τουλάχιστον αριθμό παραδειγμάτων της μελέτης μας αυτής.
36. Ο Ι. Σταματάκος (: *Ιστορική Γραμματική της Αρχαίας Ελληνικής*, Αθήνα, 1949, σελ. 249) γράφει τα ακόλουθα για την αύξηση στην αρχαία ελληνική: «Η αύξηση κυρίως είναι χρονικών μόριον εκφράζον την έννοιαν του παρελθόντος (ιαπ. *e- = πρότερον, κάποτε) και τιθέμενον εν αρχή του ρηματικού τύπου, όπως και η εν τέλει κατάληξις υπεδήλου και αυτή ενίοτε το παρελθόν. Από της απόψεως αυτής η αύξησης δε θα ήτο αναγκαία καθ' εαυτήν, διότι το μόνον που κάμνει είναι ότι την έννοιαν του παρελθόντος την τονίζει περισσότερο από όσον την ετόνιζεν η κατάληξις, και δι' αυτό συχνά παραλείπεται παρ' Ομήρω... Επειδή αι άλλαι εγκλίσεις είναι άχρονοι (τ. έ. δεν αναφέρονται εις ωρισμένον του χρόνου σημείον), η αύξησης δεν παραμένει και εις αυτάς, διότι αύτη είναι συναφασμένη με την έννοιαν του παρελθόντος».
37. Η άτονη συλλαβική αύξηση διατηρείται σε μερικές περιπτώσεις για λόγους ευφωνίας και ρυθμού, για ν' αποφύγουμε κάποια ασάφεια και για άλλους λόγους.
38. Στο τρίτο πληθυντικό πρόσωπο του παρατατικού (και του αορίστου) υπάρχουν περιπτώσεις, κατά τις οποίες η τονιζόμενη κανονικά συλλαβική αύξηση αποβάλλεται, όπως *έγραφαν* αλλά και *γράφαν* και *γράφανε*, *έλεγαν*, αλλά και *λέγαν* και *λέγανε*, *έπεσαν*, αλλά και *πέσαν* και *πέσανε*, κλπ. Είναι προφανές ότι η αποβολή της συλλαβικής αύξησης στους τύπους αυτούς προϋποθέτει μετατόπιση του τόνου της. Το ότι πριν από την αποβολή της αύξησης μεσολαβεί ένα στάδιο, κατά το οποίο ο τόνος της υφίσταται μετατόπιση, δείχνουν και οι γνωστοί από τα λογοτεχνικά κυρίως κείμενα τύποι *εγράφαν*, *ελέγαν* *επέσαν*, κλπ. Η μετατόπιση του τόνου σε τύπους, όπως οι παραπάνω, μπορεί να αποδοθεί στην επίδραση των άλλων προσώπων του

πληθυντικού αριθμού, του πρώτου δηλ. και του δεύτερου, τα οποία, επειδή έχουν μια επιπλέον συλλαβή δεν είναι δυνατό να φέρουν τον τόνο επί της συλλαβικής αύξησης. Συνεπώς, οι τύποι (ε)λέγαν, (ε)πέσαν, (ε)γράφαν, κ.ά., ρυθμίστηκαν τονικά κατά τους τύπους (ε)λέγαμε, (ε)λέγατε, (ε)πέσαμε, (ε)πέσατε, (ε)γράφαμε, (ε)γράφατε, κ.ά.

Είναι ακόμη γνωστό ότι τα ρήματα στο τρίτο πληθυντικό πρόσωπο της ενεργητικής φωνής προσλαμβάνουν προαιρετικά στο τέλος τους ένα -ε. Αυτό μπορεί να χρησιμοποιηθεί από κάποιον για να ερμηνευθεί ο νόμος της μετατόπισης του τόνου κατά μια συλλαβή στο τρίτο πληθυντικό πρόσωπο των παρελθοντικών χρόνων. Με το -ε τα ρήματα αποκτούν τον αυτό αριθμό συλλαβών σ' όλα τα πληθυντικά πρόσωπα. Κατά ταύτα, η μετατόπιση του τόνου είναι αναγκαία και οφείλεται στον τρισυλλαβικό νόμο, σύμφωνα με τον οποίο καμιά ελληνική λέξη δεν μπορεί να φέρει τόνο πέρα από την τρίτη συλλαβή από το τέλος.

39. Οι καταλήξεις εκφράζουν γραμματικές σχέσεις.
40. Ιστορικά, η κυριότερη πηγή των διαφόρων καταλήξεων υπήρξε η σύνθεση. Αυτό σημαίνει ότι οι καταλήξεις των ονομάτων και των ρημάτων ήταν κάποτε δεύτερα συνθετικά παλαιότερων σύνθετων λέξεων.
41. Σημειώνουμε εδώ και μερικές άλλες λέξεις: α-κατα-νόη-τος, α-μετά-βλη-τος, ξε-γράφ-ω, επι-βλέπ-ω, δυσ-φημ-ώ, δι-έξ-οδ-ος, εισ-οδ-ος, ευ-πρόσ-δεχ-τος, κ.ά.
42. Πρόβλημα παρουσιάζεται με την περίπτωση των λεγόμενων κλιτικών, όπως είναι οι αδύνατοι τύποι της προσωπικής αντωνυμίας, οι οποίοι συνδέονται στενά με το ρήμα και αποτελούν μαζί του μια φωνολογική λέξη: γραφ'το, λυσ'το, δείξ'το, του τό δωσα, δώσε μου το, κ.ά. Πόσο ελεύθεροι ή πόσο δεσμευμένοι μπορεί να χαρακτηριστούν οι τύποι αυτοί;
43. Γενικά, τα προσφύματα παρουσιάζουν μεγάλο βαθμό ατομικότητας και ιδιοσυγκρασίας τόσο στην πραγμάτωσή τους όσο και στη συμπεριφορά τους.
44. Η λατινική δε διαθέτει άρθρο, ενώ σε άλλες γλώσσες το άρθρο εμφανίζεται ως επίθημα, όπως συμβαίνει στη γλώσσα της Δανίας.
45. Στην αρχαία ελληνική ορισμένες προθέσεις, ακόμη και όταν αποτελούν πρώτο συνθετικό σύνθετων λέξεων, είναι δυνατό ν' αποχωριστούν από το δεύτερο συνθετικό με την παρεμβολή άλλων λέξεων. Είναι το γνωστό φαινόμενο της *τμήσης*.
46. Έχει λεχθεί ότι οι γλώσσες διαφέρουν περισσότερο στη μορφολογία παρά στη σύνταξη.
47. Πολλοί γλωσσολόγοι ονομάζουν το λεξικό μόρφημα *λέξημα* (: lexeme).
48. Θέμα είναι το αμετάβλητο μέρος της λέξης, που ενυπάρχει σ' όλους τους τύπους της, όπως λόγ-ος, -ου, -ο, -οι, -ων, -ους, δέν-ω, -εις, -ει, -ουμε, -ετε, -ουν(ε), κλπ. Το τελευταίο φώνημα (ή γράμμα) του θέματος λέγεται *χαρακτήρας*. Έτσι, στο λόγ-ος, το λογ- είναι το θέμα, -ος είναι η κατάληξη και -γ είναι ο χαρακτήρας. Τα θέματα αποτελούν τα *θεματικά μορφήματα*, ενώ οι ποικίλες καταλήξεις τα *κλιτικά μορφήματα*. Οι παραγωγικές καταλήξεις, όπως -άκι, -ερός, -ένιος, άτος, κ.ά., αποτελούν τα *παραγωγικά μορφήματα*. Περί αυτών, θα ομιλήσουμε εκτενέστερα στο επόμενο κεφάλαιο.
49. Οι λέξεις-μορφήματα να, θα, ας, κ.ά. δεν έχουν πλήρη λεξική σημασία. Έχουν, όμως, γραμματική και λειτουργική αξία και χρησιμοποιούνται προς δήλωση γραμματικών σχέσεων και λειτουργιών. Ονομάζονται συνήθως *λειτουργικές λέξεις* (: function words) και συνήθως είναι άκλιτες. Άλλοι χρησιμοποιούν τους όρους *γραμματική λέξη* (: grammatical word), *κενή λέξη* (: empty word), *δομική λέξη* (: structural word), κ.ά.
50. Ο αριθμός των γραμματικών μορφημάτων ποικίλλει από γλώσσα σε γλώσσα.
51. Το μόρφημα μηδενισμένης μορφής, όπως θα δείχτει στη συνέχεια, χαρακτηρίζεται από μηδενική αλλαγή (: zero change).
52. Σύγκρινε τις ακόλουθες αγγλικές προτάσεις:
  - α) The sheep is coming (: ενικός) (= το πρόβατο έρχεται)

- β) *The sheep are coming* (: πληθυντικός) (= τα πρόβατα έρχονται)
53. Η Αγγελική Μαλικούτη (: *Μετασχηματιστική Μορφολογία του Νεοελληνικού Ονόματος*, Αθήναι, 1970, σσ. 56-57) γράφει ότι τα υποθετικά ληκτικά τεμάχια απουσιάζουν παντελώς από το φωνούμενο λόγο και ότι καπό απόψεως μεθόδου, τα κριτήρια τα οποία θα οδηγήσουν εις την καθιέρωσιν των υποθετικών αυτών ληκτικών τεμαχίων βάσεων είναι κυρίως αι μορφοφωνηματικά μεταβολαί, αι οποίαι μαρτυρούνται εις την καθόλου κίνησιν της μορφολογίας της γλώσσης».
54. Είναι προφανές ότι το $\emptyset$ στο παράδειγμα αυτό αποτελεί υποθετική μορφή του μορφήματος του «πληθυντικού».
55. Ο αόριστος των ρημάτων της αγγλικής *cut* (= κόβω) και *hit* (= χτυπώ) σχηματίζεται όπως και ο ενεστώτας τους, χωρίς καμιά προσθήκη ή αλλαγή. Και στις περιπτώσεις αυτές ο σχετικός τύπος μπορεί να γραφεί ως εξής:
- $$\text{cut} + \text{αόριστος} \Rightarrow \text{cut} + \emptyset$$
- $$\text{hit} + \text{αόριστος} \Rightarrow \text{hit} + \emptyset$$
56. Στη δημοτική, δεχόμεθα ως κατάληξις, ως ληκτικά μορφήματα, το μέρος των λέξεων που μεταβάλλεται κατά την κλίση. Στη λέξη *χώρα*, π.χ., θεωρούμε το *χωρ-* ως θέμα και το *-α* ως κατάληξη.
57. Στα τριτόκλιτα ονόματα της αρχαίας ελληνικής, όπως και στα ανισοσύλλαβα ονόματα της νεοελληνικής, το θέμα βγαίνει από τη γενική του ενικού μετά την αφαίρεση της σχετικής κατάληξης. Φαίνεται ότι στην πτώση αυτή το θέμα ελάχιστα επηρεάζεται από το φωνητικό περιβάλλον.
58. Καμιά γήσια ελληνική λέξη δεν τελειώνει σε *-τ*.
59. Ο αναδιπλασιασμός με την έννοια αυτή παρατηρείται κυρίως στα ρήματα των κλασικών και άλλων γλωσσών και στα ονόματα. Ο σχετικός όρος στα αγγλικά είναι *reduplication*.
60. Ο ενεστωτικός αναδιπλασιασμός παρατηρείται στον ενεστώτα και τον παρατατικό, όπως *τι-τρώσκω* (= πληγώνω), *έ-τί-τρωσκόν*.
61. Ο συντελικός αναδιπλασιασμός εμφανίζεται στους χρόνους παρακείμενο, υπερσυντέλικο και συντελεσμένο μέλλοντα (: *λέ-λυκα*, *έ-λε-λύ-κειν*, *λε-λυ-κώς έσομαι*, κλπ.).
62. Κατά την *ανομοίωση* (: *dissimilation*) αυτή τρέπεται το δασύ σύμφωνο της πρώτης συλλαβής σε ψιλό, επειδή και η δεύτερη στη συνέχεια συλλαβή της λέξης αυτής αρχίζει από το ίδιο δασύ σύμφωνο. Η γλώσσα δηλ. δεν ανέχεται την προφορά δύο δασύων συμφώνων σε δύο διαδοχικές συλλαβές. Στον κανόνα αυτόν υπάρχουν, βέβαια, και κάποιες εξαιρέσεις.
63. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το φαινόμενο του αναδιπλασιασμού στις ονοματοποιημένες λέξεις, που μιμούνται ήχους, οι οποίοι παράγονται στη φύση, όπως *μου-μπουνίζει*, *ζου-ζούνι*, *κα-κα-ρίζω*, *κό-κορας*, κλπ.
64. Για το σχήμα αυτό, βλ. Αχ. Τζαρτζάνου, *Νεοελληνική Σύνταξις (της Κοινής Δημοτικής)*, τόμ. Β', β' έκδ. εν Αθήναις, 1963, σσ. 293-297.
65. Το ίδιο μπορεί να λεχθεί και για όλες τις γλώσσες που παρουσιάζουν στα ρήματά τους παρόμοιο αναδιπλασιασμό.
66. Ίσως είναι περιττό να λεχθεί ότι στη νεοελληνική αύξηση /έ-/ παίρνουν τα ρήματα που αρχίζουν από σύμφωνο στον παρατατικό και στον αόριστο της οριστικής.
67. Στη μετασχηματιστική γραμματική (: *transformational grammar*), μια πρώτη ανάλυση και ερμηνεία των αμαλαγμάτων μπορεί να βρει κανείς στο κλασικό πλέον έργο του αμερικανού γλωσσολόγου Noam Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, The M. I. T. Press, Cambridge, 1965, pp. 170 κ.εξ.
68. Κατά τη συνήθη πρακτική, οι φωνητικές απεικονίσεις τίθενται εντός αγκυλών, ενώ οι φωνολογικές απεικονίσεις τοποθετούνται μέσα σε πλάγιες ή κάθετες γραμμές.

69. Για την έννοια της υποκατηγοριοποίησης, βλ. Γιώργου Χρ. Σακελλαριάδη, *Εισαγωγή στη Μετασχηματιστική Γραμματική*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 1979, σσ. 31-37.
70. Μερικοί χρησιμοποιούν τους όρους *variant*, *alternant*, *conditional variant*, κ.ά. Ο C. Hockett χρησιμοποιεί τον όρο *shape* αντί του όρου *allomorph*. Επικρατέστερος και πιο συνήθης είναι ο όρος *allomorph*.
71. Το έρρινο -ν του πρώτου συνθετικού εν- αφομοιώνεται με το αρχικό χειλικό σύμφωνο του δεύτερου συνθετικού και τρέπεται στο χειλικό έρρινο μ.
72. Άλλως *non-contrastive variant* ή *free alternant*.
73. Προθήματα, π.χ. είναι το πρώτο συνθετικό *αμφι-*, *δια-*, *δυσ-*, *εισ-*, *εν-*, *επι-*, *ευ-* των λέξεων *αμφι-θέατρο*, *δια-βαίνω*, *δύσ-πιστος*, *εισ-άγω*, *εν-ήλικος*, *επι-βλέπω*, *ευ-κατάστατος*, αντίστοιχα.
74. Οι γλώσσες του Σουδάν και της Καμπότζης χρησιμοποιούν σε μεγάλη έκταση τα ενθήματα. Το ίδιο παρατηρείται και σε μερικές γλώσσες των Ινδιάνων της Αμερικής. Στη γλώσσα Tagalog γίνεται χρήση ποικίλων ενθημάτων που προστίθενται πριν από το πρώτο φωνήεν της υποκειμένης δομής. Από τη δομή, π.χ., *sūlat* (= γράφειν) παράγεται ο τύπος *sūmūlat* (= αυτός που έγραψε) με το ένθημα *-um*. Στα λατινικά έχουμε ενεστώτες με *n*, όπως *vi-n-cit* (= νικά), αλλά *vicit* (= νίκησε), κ.ά.
75. Οι απομονωτικές γλώσσες, στις οποίες κάθε σχεδόν λέξη είναι και ένα μόρφημα, δεν παρουσιάζουν διαίρεση των μορφημάτων σε ριζικά και μη ριζικά.
76. Από τη γνώση της ιστορίας και της εξέλιξης της ελληνικής γλώσσας μπορούμε να εξηγήσουμε την παρατηρούμενη φωνητική σύμπτωση ορισμένων ζευγών λέξεων. Μετά την απώλεια της προσωδίας και τη φωνητική σύμπτωση των *i*, *η*, *υ*, *ει*, *οι*, *υι* σε [i] και των *ο*, *ω* σε [o] συνέβη ώστε πολλές λέξεις να συμπέσουν φωνητικά.
77. *ακόλλητος* (= αυτός που δε συγκολλήθηκε, ξεκόλλητος), *ακώλυτος* (= αυτός που δεν εμποδίζεται, ανεμπόδιτος), *δείγμα* (= μικρό μέρος ενός πράγματος προς δοκιμήν του όλου, ένδειξη, απόδειξη, σημάδι), *δήγμα* (= δάγκωμα), *θύρα* (= πόρτα), *θήρα* (= κυνήγι), *ίλη* (= μονάδα ιππικού), *ύλη* (= κάθε υλικό στοιχείο), *ιός* (= μικρόβιο), *υιός* (= γιος), *κλίμα* (= το σύνολο των μετεωρολογικών συνθηκών που επικρατούν σ' έναν τόπο), *κλήμα* (= ο κορμός του αμπελιού, το αμπέλι, κληματόβεργα), *κλίση* (= γέριμο, τάση, ροπή προς κάτι), *κλήση* (= κάλεσμα, πρόσκληση), *κόμμα* (= πολιτική παράταξη, σημείο στίξης), *κώμα* (= λήθαργος, νάρκη, απώλεια κάθε αισθητικότητας και κινητικότητας), *λιτός* (= ολιγαρχής, λιτοδίαιτος, απλός, φτωχικός), *λυτός* (= αυτός που μπορεί να λυθεί, ο λυμένος, ο απολυτός), *σορός* (= φέρετρο, νεκρός), *σωρός* (= στοίβα, συγκέντρωση πολλών πραγμάτων στον ίδιο χώρο), *χωρικός* (= αυτός που ανήκει ή αναφέρεται στο χορό), *χωρικός* (= αυτός που ανήκει ή αναφέρεται στο χωριό, αγροτικός), *ψηλός* (= υψηλός), *ψιλός* (= απογυμνωμένος, γυμνός, λεπτός, λιανός).

ΜΙΚΡΗ ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΑΠΟ ΤΟ 1970 ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

- Anderson, S. R., «On the Development of Morphology from Syntax», in J. Fisiak (ed.), *Historical Morphology*, Mouton, The Hague, 1980.
- , «Disjunctive Ordering in Inflectional Morphology», *Natural Language and Linguistic Theory*, 4 (1986), 1-32.
- , *A-Morphus Morphology*, Cambridge Univ. Pres, Cambridge, 1992.
- , «Wackernagel's Revenge: Clitics, Morphology and the Syntax of Second Position», *Language*, 69 (1993), 68-98.
- Aronoff, M., *Word Formation in Generative Grammar*, MIT Press, Cambridge, 1976.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑΣ

- , «Stems in Latin Verbal Morphology», in *Morphology Now*, ed. by M. Aronoff, New York, 1992, 5-32.
- Baker, M., «The Mirror Principle of Morphosyntactic Explanation», *Linguistic Inquiry*, 16 (1985), 373-415.
- Bochner, H., «Inflection within Derivation», *The Linguistic Review*, 3 (1984), 411-21.
- Bybee, Joan, *Morphology. A Study of the Relation between Meaning and Form*, Amsterdam, 1985.
- Carstairs, Andrew, *Allomorphy in Inflection*, London, 1987.
- Huddleston, R., *Introduction to the Grammar of English*, Cambridge University Press, 1993 (4 έκδ. 1984).
- Jackendoff, R., «Morphological and Syntactic Regularities in the Lexicon», *Language*, 51 (1975), 639-71.
- Kiparsky, P., «Lexical Morphology and Phonology», in *Linguistics in the Morning Calm*, Seoul, 1982.
- Langacker, R., *Fundamentals of Linguistic Analysis*, New York, 1972.
- Mackridge, P., *The Modern Greek Language*, Oxford, 1985.
- Matthews, P., *Inflectional Morphology*, Cambridge University Press, Cambridge, 1972.
- Mathews, P., *Morphology: An Introduction to the Theory of Word Structure*, Cambridge University Press, Cambridge, 1974.
- Scalise, S., *Generative Morphology*, Foris, Dordrecht, 1984.
- Selkirk, E., *The Syntax of Words*, MIT Press, Cambridge, 1982.
- Szymanek, B., *Categories and Categorization in Morphology*, Catholic University Press, Lublin, 1988.
- Zwicky, A., «Inflectional Morphology as a (sub) component of Grammar», in *Contemporary Morphology*, ed. by W. Dressler et al., Berlin, 1990, 217-36.

ΜΙΚΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΑΠΟ ΤΟ 1970 ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

- Δημητρίου, Σ., *Λεξικό Όρων Γλωσσολογίας*, τόμ. 2, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1983.
- Μαλικούτη, Α., *Μετασχηματιστική Μορφολογία του Νεοελληνικού Ονόματος*, Αθήνα 1970.
- Μηνά, Κ., *Η Μορφολογία της Μεγεθύνσεως στην Ελληνική Γλώσσα*, Ιωάννινα, 1978.
- Μπαμπινιώτη, Γ., «Πλευράι του "μετ' Επιθήματος" Υποκορισμού της Ελληνικής», *Αθηνά*, 71 (1970), 194-235.
- Μπαμπινιώτη, Γ., *Θεωρητική Γλωσσολογία*, Αθήνα 1980.
- Τομπαΐδη, Δ., *Διδασκαλία Νεοελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα, 1988 (γ' έκδ.).
- Τωμαδάκη, Ν., «Η Κατάληξις -άδα της Νέας Ελληνικής και ο Σχηματισμός αυτής», τόμος εις Μνήμην Γ. Κουρμούλη, Αθήνα, 1988, σσ. 243-263.
- Φιλιππάκη-Warburton, Ειρ., *Εισαγωγή στη Θεωρητική Γλωσσολογία*, Αθήνα 1992.
- Χαραλαμπίκη, Χρ., *Νεοελληνικός Λόγος*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1992.

Χριστίνα Πετροπούλου

ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΔΙΑΛΕΚΤΟΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟΦΩΝΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΚΑΛΑΒΡΙΑΣ:
ΟΥΕΙΣ ΓΛΩΣΣΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ*

Στα πλαίσια μιας ανθρωπολογικής κοινωνικής έρευνας** στην ελληνόφωνη περιοχή της Καλαβρίας μου δόθηκε η δυνατότητα να συγκεντρώσω ένα πλουσιότατο υλικό, όχι μόνο ανθρωπολογικού χαρακτήρα (οικογενειακή ζωή, συστήματα συγγένειας, κ.λ.π.), αλλά και κοινωνιο-γλωσσολογικού.

Τα συμπεράσματα της έρευνας αυτής σχετικά με την κοινωνιογλωσσολογική κατάσταση των σημερινών ελληνόφωνων πληθυσμών αποτελούν το θέμα της παρούσας εισήγησης. Αναλύονται οι ακόλουθες πλευρές:

— περιστάσεις χρήσεις των γκρεκάνικων (όπως έχει επικρατήσει να ονομάζεται η ελληνική διάλεκτος της Καλαβρίας)

— προβλήματα μεταξύ γραπτής και προφορικής γλώσσας

— σχέση μεταξύ γκρεκάνικων και νεοελληνικών.

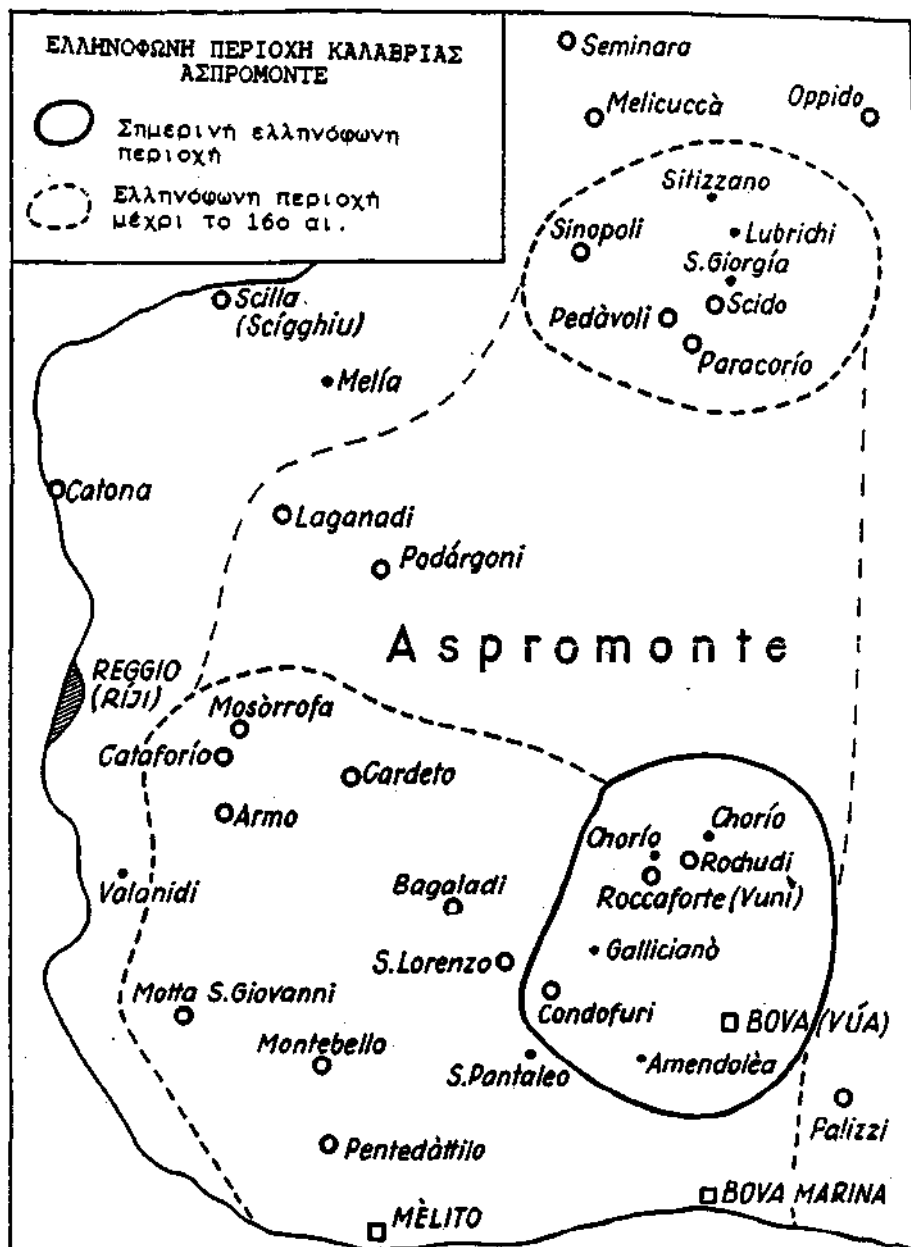
Η επιτόπια έρευνα ξεκίνησε το καλοκαίρι του '84, και διήρκεσε μέχρι τον Ιανουάριο 1987 με συνεχείς επισκέψεις στο χώρο έρευνας τα επόμενα χρόνια¹.

Η επιλογή της ελληνόφωνης περιοχής υπαγορεύθηκε από την έλλειψη κοινωνιολογικών και ανθρωπολογικών μελετών γύρω από τους πληθυσμούς αυτούς, για τους οποίους, αντίθετα, υπάρχει μια σημαντική βιβλιογραφία γλωσσολογικών μελετών².

* Η παρούσα μελέτη είναι μεταφρασμένη και διευρυμένη μορφή ανακοίνωσης με τίτλο «Lingua e dialetto nella Grecia calabrese: aspetti linguistici e culturali» που έγινε στο Διεθνές Συνέδριο που διοργάνωσε το Ινστιτούτο Γλωσσολογίας του Παν/μίου της Μάλτας σε συνεργασία με το Ίδρυμα Διεθνών Σπουδών της Βαλέττας στις 26-29 Σεπτεμβρίου 1991 με θέμα: «The languages of the Mediterranean. 1. The islands, 2. Substrata». Στην αρχική μορφή η εργασία έχει δημοσιευθεί στο ιταλικό περιοδικό «Archivio Storico per la Calabria e la Lucania», 1992, σσ. 153-172, καθώς και στα Πρακτικά του Συνεδρίου, που κυκλοφόρησαν από το Παν/μιο της Μάλτας το 1994.

** Στο πρώτο στάδιο η έρευνα διεξήχθη με τη βοήθεια μιας υποτροφίας του Ι.Κ.Υ. και στη συνέχεια με υποτροφία του Ιταλικού Ινστιτούτου Αθηνών.

(Από το "Studi e ricerche su lingua e dialetti d' Italia" του Rohlfs)

Ως βασικό χώρο έρευνας επέλεξα το χωριό Γκαλλιτσιανό, αφού από τη μέχρι τότε υπάρχουσα βιβλιογραφία (επιστημονική και μη) παρουσίαζε ιδιαίτερο ανθρωπολογικό ενδιαφέρον: όλος ο πληθυσμός γνώριζε την ελληνική γλώσσα, οι νόμοι της ενδογαμίας ήταν ακόμη αρκετά αυστηροί, οι συνθήκες διαβίωσης παρουσίαζαν όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά μιας κλειστής κοινωνίας από άποψη γεωγραφική, κοινωνική και πολιτιστική.

Η μέθοδος που κατά κύριο λόγο χρησιμοποίησα για τη συλλογή των πληροφοριών σχετικά με το βαθμό γνώσης και τη χρήση του ελληνικού γλωσσικού ιδιώματος — αλλά και για άλλους τομείς της έρευνας — είναι της συμμετοχικής παρατήρησης.

Η μέθοδος των συνεντεύξεων, που επίσης χρησιμοποίησα, μου φάνηκε λιγότερο σημαντική, αφού από μόνη της θα ήταν αδύνατο να επιτρέψει την άντληση πληροφοριών γύρω από μια σειρά των σημαντικότερων εκείνων φαινομένων της ζωής που ο Malinowski ονόμαζε «τα αστάθμητα (imponderabili) της καθημερινής ζωής που αποτελούν μέρος της ουσιαστικής πραγματικότητας του κοινωνικού ιστού» (1978: 43-44). Για τους ίδιους λόγους δεν χρησιμοποίησα κανενός είδους ερωτηματολόγιο.

Πράγματι, η συμμετοχή μου στην καθημερινή ζωή της κοινότητας και η παρατήρηση των γεγονότων σε χώρους, δραστηριότητες και περιστάσεις διαφορετικές (σπίτι, καφενείο, βρύση, γεωργικές εργασίες, παρασκευή ψωμιού, φαγητών, κονσερβών, χοιροσφάγια, κηδείες, γάμους, δραστηριότητες των κατοίκων του χωριού εκτός ελληνόφωνης περιοχής, δραστηριότητες των πολιτιστικών συλλόγων, κ.λ.π.), έφεραν στην επιφάνεια ιδιαίτερα σημαντικές πληροφορίες που καμιά άλλη μέθοδος δεν θα μου επέτρεπε να συγκεντρώσω και να καταγράψω.

1. Η ελληνόφωνη περιοχή της Καλαβρίας

Η αλλόγλωσση νησίδα του Νοτίου Ασπρομόντε έγινε αντικείμενο γλωσσολογικών ερευνών ήδη από την πρώτη εικοσαετία του περασμένου αιώνα, μετά την επίσκεψη ενός νεαρού Γερμανού μελετητή, του Karl Witte, ο οποίος «ανακάλυψε» την ύπαρξη «ενός ελληνικού πληθυσμού, αποτελούμενου αποκλειστικά από βοσκούς και γεωργούς, εγκατεστημένους σε δώδεκα χωριά, στις νότιες κοιλάδες του Ασπρομόντε, όπου ζούσε στο στάδιο ενός εντελώς πρωτόγονου πολιτισμού» (Rohlf 1974: 21-22).

Τα δώδεκα αυτά χωριά ήταν: Amendolea, Bova, Montebello, Roccaforte, Condofuri, Galliciano', Roghudi, Chorio di Roghudi, Campo di Amendolea, S. Pantaleo, Chorio, Cardeto.

Ήδη όμως από το 13ο αι. τα ελληνικά αποτελούσαν τη γλώσσα της πλειοψηφίας του πληθυσμού σ' όλη την Καλαβρία νοτίως του Nicastro και Catanzaro.

Προς τα τέλη του 14ου αι. αρχίζει η παρακμή της ελληνικής γλώσσας, διαδικασία η οποία εξελίσσεται ταχύτατα (Rohlf 1972: 260-61). Δυο αιώνες αργότερα, η ελληνική γλώσσα παραμένει ζωντανή σ' όλη την περιοχή του Ασπρομόντε, φθάνοντας σχεδόν μέχρι τις πόρτες του Palmi και του Ρηγίου. Με το πέρασμα του χρόνου, η ελληνόφωνη περιοχή συρρικνώνεται σημαντικά και προς τα τέλη του περασμένου αιώνα περιορίζεται στην κοιλάδα της Amendolea και στην περιοχή μεταξύ Cardeto και Montebello.

Στις δυο πρώτες δεκαετίες η ελληνική ομιλείται σε εννέα χωριά: Amud-dalía (Amendolea), Βούα (Bova), Βουνί (Roccaforte del Greco), Χωρίο του Βουνίου (Chorio di Roccaforte), Κονδοπούρι, Ρογούδι, Χωρίο του Ρογουδίου, Γκαλιτσιανό, Γιαλό του Βούα (Bova Marina).

Στα μέσα περίπου της δεκαετίας του '70 (1974) ο Γερμανός γλωσσολόγος Gherard Rohlf που είχε ξεκινήσει έρευνες στις ελληνόφωνες περιοχές από το 1920-22, επισημαίνει ότι η ελληνική έχει πάψει να ομιλείται ως ζωντανή γλώσσα στα χωριά Κονδοπούρι, Βουνί, Amud-dalía. Δεν πέρασαν όμως πολλά χρόνια από τη διαπίστωση αυτή του Rohlf και οι φυσικές καταστροφές ήρθαν να περιορίσουν ακόμη περισσότερο το ελληνικό στοιχείο της περιοχής. Κατολισθήσεις και πλημμύρες —αιώνια πληγή της Καλαβρίας— ανάγκασαν τους κατοίκους του Ρηχουδίου (το 1975) και του Χωρίου του Ρηχουδίου (το 1977) να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους και τα υπάρχοντά τους και να διασκορπιστούν για πολλά χρόνια στις παράκτιες περιοχές κατά μήκος της ιονικής πλευράς μεταξύ Melito di Porto Salvo, Γιαλού του Βούα και Ρηγίου. Μετά την επίσημη εκκένωση, στο Χωρίο του Ρηχουδίου επανεγκατεστάθηκαν και έμειναν με δική τους πρωτοβουλία γύρω στις τριάντα οικογένειες, αρνούμενες να εγκαταλείψουν την πατρώα γη. Στο Ρογούδι, το 1984 που το επισκέφθηκα για πρώτη φορά, κατοικούσαν τέσσερις ολιγομελείς οικογένειες, παρά τους κινδύνους που εγκυμονούσαν τα σπίτια τους. Σήμερα το Ρογούδι είναι ένα χωριό-φάντασμα και κατοικείται μόνο από ένα ηλικιωμένο, που ακούει στο όνομα Πάγκαλος. Μόλις το Σεπτέμβρη του 1988 ο πληθυσμός των δύο αυτών χωριών εγκαταστάθηκε στον οικισμό του Νέου Ρηχουδίου που βρίσκεται κοντά στο Melito di Porto Salvo.

Παρά την απομάκρυνση και το ξεριζωμά τους από τη γενέθλια γη, οι Ρηχουδιώτες συνεχίζουν μέχρι σήμερα να ομιλούν τη γλώσσα των προγόνων τους, αν και οι νεώτερες γενιές τείνουν να απομοιωθούν γλωσσικά από τον ιταλόφωνο πληθυσμό.

Στον Απάνω Βούα, όπως ονομάζουν οι ντόπιοι τη Bova Superiore, ελάχιστοι ηλικιωμένοι μιλούν ακόμη τα ελληνικά και ακόμη λιγότεροι στο Γιαλό του Βούα (Bova Marina) που οι ντόπιοι ονομάζουν και Φούνδακα. Ουσιαστικά πρόκειται για ανθρώπους που κατάγονται από το Ρογούδι και τον Απάνω Βούα.

Εκεί που η ελληνική γλώσσα αντιστάθηκε περισσότερο είναι στο Γκαλιτσιανό, το πιο φτωχό και πιο απομονωμένο ελληνόφωνο χωριό. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στις Δημοτικές εκλογές του 1957 ο Francesco Nucera, γιατρός από το S. Carlo (οικισμό του Δήμου του Κονδοφουρίου) και αργότερα συγγραφέας του βιβλίου «Rovine di Calabria», εκφώνησε όλο τον προεκλογικό του λόγο στο ελληνικό τοπικό ιδίωμα, στην πλατεία του Γκαλιτσιανού. Και μέχρι τη δεκαετία του '50 ο παπάς του χωριού εξομολογούσε τους πιστούς στα ελληνικά, αφού αδυνατούσαν να κατανοήσουν τα ιταλικά.

2. Η γλωσσολογική έρευνα

Μετά την έναρξη των ερευνών του G. Rohlfs το 1920-22, η ελληνόφωνη περιοχή της Καλαβρίας κατακλύστηκε από γλωσσολόγους —κατά το μεγαλύτερο μέρος Έλληνες και Ιταλούς— που προσπάθησαν να δώσουν απάντηση στο ερώτημα που τέθηκε ήδη από την πρώτη επίσκεψη του Witte σχετικά με την καταγωγή του ελληνικού γλωσσικού ιδιώματος που οι πληθυσμοί αυτοί μιλούσαν: μεγαλοελλαδικό ή βυζαντινό;

Όπως σημειώνει ο Α. Τσοπανάκης (1968), «το μοναδικό σημείο στο οποίο συμπιπτουν οι γνώμες όλων των γλωσσολόγων είναι ότι όλοι αναγνωρίζουν τον ελληνικό χαρακτήρα των ιδίων των διαλέκτων. Αυτή όμως η σύμπτωση —που εξ άλλου είναι προφανής— αναστέλλεται όταν φθάνουν στο πρόβλημα της καταγωγής τους, διότι το μεγαλύτερο μέρος των Ιταλών γλωσσολόγων βλέπει σ' αυτούς υπολείμματα βυζαντινών μεταναστεύσεων, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των άλλων αναγνωρίζει τη συνέχεια, ανατρέχοντας στις αρχαίες δωρικές διαλέκτους της Μεγάλης Ελλάδας»³. Ουσιαστικά, αυτές είναι και οι δυο επικρατούσες απόψεις σχετικά με την καταγωγή.

Μεταξύ των υποστηρικτών της μεγαλοελλαδικής καταγωγής, εκτός από τον Rohlfs που πρώτος υποστήριξε τη θεωρία αυτή ήδη από το 1924, υπενθυμίζουμε τους Γ. Χατζιδάκη, Στ. Καψωμένο, Στ. Καρατζά, Αν. Καραναστάση.

Από τους υποστηρικτές της βυζαντινής προέλευσης υπενθυμίζουμε τους: C. Lombroso, D. Comparetti, G. Morosi, C. Battisti, G. Alessio, O. Parlangei, B. Spano, G. Falcone.

Τα τελευταία χρόνια αρχίζει να κερδίζει έδαφος και μια τρίτη θεωρία που υποστηρίζει μια μέση οδό μεταξύ των δύο προηγούμενων⁴.

Εκτός από τις γλωσσολογικές μελέτες δεν έλειψαν και δημοσιεύσεις σχετικά με άλλες πλευρές της πολιτισμικής πραγματικότητας των ελληνόφωνων χωριών (τραγούδια, έθιμα, παροιμίες, παραμύθια), από τις οποίες αξίζει να σημειώσουμε το κλασικό πλέον έργο «Testi Neogreci di Calabria» (Palermo 1959), έκδοση του Ινστιτούτου Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών με επιμέλεια των G. Rossi-Taibbi και G. Caracausi. Αξίζει επίσης να σημειωθούν

οι δημοσιεύσεις ελληνόφωνων συγγραφέων, όπως των F. Nucera (1987), D. Roda' (1981), G. A. Crupi (1981), F. Condemi (1987), καθώς και οι σημαντικές λαογραφικές πληροφορίες που περιέχει το πεντάτομο «Ιστορικόν Λεξικόν των Ελληνικών Ιδιωμάτων της Κάτω Ιταλίας» του Α. Καραναστάση, έκδοση της Ακαδημίας Αθηνών.

Από τις κοινωνιο-γλωσσολογικές έρευνες αξίζει ιδιαίτερης προσοχής η του P. Martino (1979) που έγινε μεταξύ Νοέμβρη του '76 και Απρίλη του '77, όπου αναλύεται η στάση των ελληνόφωνων απέναντι στους τρεις γλωσσικούς κώδικες που χρησιμοποιούν: ελληνικά, ιταλικά και τοπική ρωμανική διάλεκτο.

Πληροφορίες σχετικά με τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες των ελληνόφωνων χωριών περιέχει και ο τόμος της AIDLICM (1975), καθώς και η μελέτη του G. U. Clauss (1979).

3. Η επιτόπια έρευνα

Συχνά υποστηρίχθηκε —και αποτελεί γεγονός αναμφισβήτητο— ότι η γεωγραφική και πολιτιστική απομόνωση, καθώς και η έλλειψη υποδομής και μέσων επικοινωνίας με τον υπόλοιπο κόσμο συνέβαλαν στη διατήρηση της ελληνικής γλώσσας στην Καλαβρία μέχρι τις μέρες μας. Υποστηρίχθηκε ακόμη ότι από τη στιγμή που τα ελληνόγλωσσα χωριά του Ασπρομόντε ενσωματώθηκαν σε μια διαδικασία τεχνικής και κοινωνικής ανάπτυξης, η ελληνική γλώσσα θα πάψει πια να ομιλείται, όπως συνέβη σε άλλα μέρη που κάποτε ανήκαν στη Μεγάλη Ελλάδα (Clauss 1979: 71).

Αν όμως τα πράγματα είναι ακριβώς έτσι, θα μπορούσε κανείς να θέσει το ακόλουθο ερώτημα: Οι ελληνόφωνοι του Ασπρομόντε που έχουν εγκατασταθεί στο Ρήγι ήδη από τις αρχές του αιώνα και κυρίως μετά τις κατολισθήσεις των αρχών της δεκαετίας του '50, ενσωματωμένοι επομένως εδώ και χρόνια στη σύγχρονη καταναλωτική κοινωνία, πώς είναι δυνατόν να διατηρούν μέχρι σήμερα την ελληνική γλώσσα;

Έχει πράγματι επισημανθεί από αρκετούς επιστήμονες ότι στο Ρήγι της Καλαβρίας ζει μια πραγματική ελληνόφωνη κοινότητα, δυνατή και συμπαγής τουλάχιστον όσο εκείνη των ορεινών χωριών. Στη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας μπορέσαμε, πράγματι, να διαπιστώσουμε ότι η ελληνική γλώσσα μιλιέται όχι μόνο από τους ηλικιωμένους που έχουν μεταναστεύσει στο Ρήγι, αλλά και από ανθρώπους που έχουν γεννηθεί εκεί και μάλιστα ηλικίας κάτω των τριάντα ετών. Μια τέτοια πραγματικότητα, επομένως, πώς μπορεί να ερμηνευθεί;

Προφανώς η απάντηση στο ερώτημα αυτό πρέπει ν' αναζητηθεί σε δυο ειδικές λειτουργίες που η ελληνική γλώσσα της Καλαβρίας επιτελεί εδώ και αρκετά χρόνια, όχι μόνο στο αστικό περιβάλλον του Ρηγίου, αλλά ακόμη και στο εσωτερικό του ίδιου του Γκαλλιτσιανού: εκτός του ότι έχει αναχθεί σε

σύμβολο γλωσσικής και πολιτιστικής ταυτότητας όχι μόνο των ηλικιωμένων αλλά και των νέων που δρουν στο εσωτερικό των πολιτιστικών Συλλόγων (επίκτητο πολιτισμικό γεγονός της τελευταίας εικοσαετίας), τα γκρεκάνικα χρησιμοποιούνται κατά κύριο λόγο ως μυστικός γλωσσικός κώδικας από το σύνολο σχεδόν της κοινότητας.

Πράγματι, στη διάρκεια των πρώτων μηνών της επιτόπιας έρευνας τα άτομα που κυρίως μιλούσαν τα ελληνικά ήταν ηλικίας άνω των σαράντα ετών — άντρες και γυναίκες — καθώς και οι νέοι που για χρόνια είχαν δραστηριοποιηθεί για την αναβίωση και τη διάσωση των γκρεκάνικων. Οι πιο ηλικιωμένοι σπανίως χρησιμοποιούσαν τα ιταλικά ή την τοπική διάλεκτο, χωρίς να κρύβουν ένα κάποιο αίσθημα υπερηφάνειας για τη μητρική τους γλώσσα επηρεασμένοι φυσικά και από τη δική μου εθνικότητα. Πριν από κάθε συνέντευξη οι πιο ηλικιωμένοι με ρωτούσαν: «Πω θ-θέλεις να σου τα είπω, greca o italiana;»⁵. Ανεξάρτητα από την απάντηση, που συνήθως ήταν του τύπου «όπως θέλετε εσείς», οι περισσότεροι απαντούσαν στα ελληνικά. Είναι ενδεικτική η περίπτωση ενός ηλικιωμένου γύρω στα εβδομήντα, ο οποίος για να μου αποδείξει ότι ανέκαθεν μιλούσε ελληνικά, «απαίτησε», ήδη από τις πρώτες μέρες της έρευνας να μαγνητοφωνήσουμε μια προσωπική του εμπειρία που αφορούσε τη σύλληψή του από δυο χωροφύλακες, εξαιτίας μιας ζωοκλοπής που είχε γίνει στην περιοχή όπου αυτός έβασκε τα πρόβατά του. Εμπειρία την οποία είχε ζήσει σε ηλικία επτά ετών, όταν δεν ε γνώριζε «napco ένα λόγο italiano» (ούτε μια λέξη ιταλική), σύμφωνα με τα λόγια του. Η χρήση δύο διαφορετικών γλωσσικών κωδικών ανάμεσα στο νεαρό ελληνόφωνο βοσκό και στους ιταλόφωνους χωροφύλακες οδήγησε σε μια γλωσσική ασυνεννοησία τέτοια που στο τέλος χρειάστηκε η μεσολάβηση του ταχυδρόμου από το Βουνί (Roccaforte del Greco), γνώστη και των ιταλικών, ώστε να δοθεί τέλος στην παρεξήγηση.

Τα άτομα κάτω των σαράντα ετών —εκτός από τα μέλη των πολιτιστικών συλλόγων— δήλωναν άγνοια των ελληνικών. «Καταλαβαίνω μερικά πράγματα, αλλά δεν τα μιλώ...», «καταλαβαίνω μερικές λέξεις έτσι...», ήταν οι τυπικές απαντήσεις των νέων γύρω από το βαθμό γνώσης των ελληνικών. Γεγονός που παρατηρήθηκε αρκετά έντονα ανάμεσα στις νεαρές γυναίκες: αρκετές απ' αυτές —οι πιο μορφωμένες— θεωρούν ότι η πολιτιστική απομόνωση του χωριού οφείλεται και στην ελληνική γλώσσα, με άλλα λόγια στη γλωσσική διαφορετικότητα του χωριού τους σε σχέση με τη γύρω ιταλόφωνη περιοχή. Είναι χαρακτηριστική η σύγκριση που μια απ' αυτές έκανε ανάμεσα στο Γκαλιτσιανό και το Βουνί, όπου τα ελληνικά έχουν εκλείψει εδώ και χρόνια, λέγοντας ότι «το Βουνί βρίσκεται πιο μπροστά στον πολιτισμό». Αξίζει να σημειωθεί και η πρώτη μου επαφή με μερικές νέες κοπέλες στη βρύση του χωριού την ώρα που έπλεναν: στην επιπόλαιη και αψυχολόγητη εκ μέρους μου ερώτηση «πλατέγγητε το greco;» (μιλάτε ελληνικά;), στην οποία υποβάλλεται εδώ και μερικές

δεκαετίες όλος ο πληθυσμός του χωριού από ευκαιριακούς επισκέπτες και ερευνητές, μ' ένα έντονο αίσθημα αποδοκιμασίας έστρεψαν αλλού το πρόσωπο, χωρίς να δώσουν απάντηση.

Η μακρόχρονη όμως επιτόπια έρευνα έφερε στην επιφάνεια μια γλωσσική πραγματικότητα εντελώς διαφορετική από εκείνη των πρώτων μηνών παραμονής μου στο χωριό. Όχι μόνο τα άτομα άνω των σαράντα ετών και οι νέοι-μέλη των πολιτιστικών συλλόγων, αλλά όλος σχεδόν ο έστω και ελάχιστος τώρα πια πληθυσμός του χωριού (253 άτομα το '88, 200 το Νοέμβριο του '90 και 145 το '94) συμπεριλαμβανομένων των αγοριών και των κοριτσιών ηλικίας κάτω των δεκαπέντε ετών, καθώς και των γυναικών ανεξαρτήτως ηλικίας, απεδείχθη ότι γνώριζε τα ελληνικά. Γενικά μπορούμε να πούμε ότι όλοι οι κάτοικοι του χωριού από δέκα ετών και άνω γνωρίζουν τα ελληνικά, μόνο που η ειδική αυτή γλωσσική πραγματικότητα μπορεί να διαπιστωθεί σε ορισμένες περιστάσεις και μετά από μια μακρόχρονη παραμονή στο χωριό, δεδομένης της κρυπτολαλικής λειτουργίας που η γλώσσα αυτή επιτελεί. Λειτουργία η οποία ασκείται σε διάφορα επίπεδα:

- στο εσωτερικό του οικογενειακού περιβάλλοντος,
- στο εσωτερικό της κοινότητας παρουσία ξένων,
- έξω από την κοινότητα (κοντινά αστικά κέντρα, τόποι μετανάστευσης, κ.λ.π.).

Στο εσωτερικό της οικογένειας οι γονείς κάνουν χρήση του ελληνικού γλωσσικού ιδιώματος, όταν θέλουν να κρύψουν κάτι από τα παιδιά τους. Έτσι, συμβάλλουν με τον πιο φυσιολογικό τρόπο στη μετάδοση του ελληνικού κώδικα ήδη από την παιδική ηλικία. Αυτά με τη σειρά τους, ως ενήλικες πλέον, αναπαράγουν την ίδια γλωσσική συμπεριφορά των γονιών τους, με αποτέλεσμα το ελληνικό ιδίωμα να μεταδίδεται έτσι από γενιά σε γενιά μέσω της προφορικής παράδοσης. Αρκετοί πληροφορητές, που απεδείχθησαν καλοί γνώστες των γκρεκάνικων, ομολογούν ότι μέχρι την ηλικία των δέκα ετών σπανίως τα χρησιμοποιήσαν στην επικοινωνία με τους γονείς τους. Στη διάρκεια της έρευνας, αρκετές φορές διαπίστωσα ότι η χρήση των γκρεκάνικων ως μυστικού γλωσσικού κώδικα γίνεται και από νέα ζευγάρια ηλικίας κάτω των σαράντα ετών, καθώς και από τις μεγαλύτερες αδελφές που συχνά υποκαθιστούν το μητρικό ρόλο, αναλαμβάνοντας την ανατροφή των μικρότερων μελών.

Αρκετοί μαθητές Δημοτικού δηλώνουν ότι γνωρίζουν τα ελληνικά, γεγονός που μπόρεσα να επιβεβαιώσω σε ειδικές περιστάσεις, όπως για παράδειγμα στην άφιξη ενός ξένου και στις συνομιλίες των παιδιών με τους παππούδες και τις γιαγιάδες που χρησιμοποιούν κατά κανόνα τα ελληνικά. Αρκετές μαρτυρίες αποδεικνύουν μια τέτοια πραγματικότητα:

«Τα ελληνικά τα μιλώ, μου αρέσουν. Εδώ στο σπίτι τα μιλάνε οι γονείς,

όμως λένε ότι εμείς δεν τα καταλαβαίνουμε, ενώ όλοι τα γνωρίζουμε», Ν. Μ. 11 ετών, συν. 6.12.86⁶.

«Εγώ τα ξέρω τα ελληνικά. Όταν κάποιος μιλά, εγώ τα καταλαβαίνω», Ν. Φ. 8 ετών, συν. 6.12.86.

«Τα ελληνικά τα μιλώ, όχι καλά, αλλά τα καταλαβαίνω όλα. Όταν οι ηλικιωμένοι δεν θέλουν να καταλάβουμε κάτι, μιλούν ελληνικά. Εμείς τα καταλαβαίνουμε, αλλά δεν θέλουμε να τους δώσουμε να καταλάβουν ότι γνωρίζουμε τι λένε. Καταλαβαίνουμε, αλλά δεν τους λέμε τίποτε, κι αν τους πούμε «καταλάβαμε», αυτοί δεν μας πιστεύουν, γιατί δεν θέλουν ν' ακούμε αυτά που λένε, ίσως γιατί πολλές φορές λένε πράγματα για μας ή λένε κάτι άλλο που εμείς δεν πρέπει ν' ακούσουμε και που ενδιαφέρει ίσως τους γονείς μας ή κάποιο άλλο πρόσωπο ή κάτι κακό που φοβούνται ότι μετά θα πάμε να το πούμε. Δεν μας έχουν εμπιστοσύνη, ίσως γιατί πιστεύουν ότι είμαστε ακόμη μωρά...», Ν. Μ. συν. 4.5.85.

Μια ανάλογη συμπεριφορά με εκείνη των γονιών απέναντι στα παιδιά υιοθετεί σύσσωμη η κοινότητα απέναντι στους ξένους, εξαιρουμένων όσων προέρχονται από χωριά όπου ακόμη ομιλείται η ελληνική γλώσσα: μέσω του ελληνικού γλωσσικού κώδικα η μικρή αυτή κοινωνία «αμύνεται» από αυτούς που δεν γνωρίζει ακόμη την προέλευσή τους και κυρίως τις προθέσεις τους.

Η άφιξη ενός ξένου στο χωριό, μολονότι σπάνιο φαινόμενο λόγω έλλειψης αμαξιτού δρόμου και μέσων συγκοινωνίας, προκαλεί πάντα ιδιαίτερο ενδιαφέρον στους κατοίκους και βιώνεται ως γεγονός εξαιρετικής σημασίας. Οι στιγμές της πρώτης συνάντησης με τον ξένο συχνά μετατρέπονται σε κωμικές σκηνές, λόγω της γλωσσικής ασυνεννοησίας που συχνά προκαλείται από τους ίδιους τους κατοίκους του χωριού. Στις περιπτώσεις αυτές όλα τα μέλη της κοινότητας υιοθετούν μια συλλογική γλωσσική συμπεριφορά, χρησιμοποιώντας αποκλειστικά και μόνο τα ελληνικά, τουλάχιστον μέχρι τη στιγμή που θα διασαφηνιστούν πλήρως οι λόγοι μιας τέτοιας επίσκεψης.

Από τις περιπτώσεις που παρατήρησα και κατέγραψα στη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας θα αναφερθώ σε δύο που θεωρώ αρκετά ενδεικτικές: στην επίσκεψη ενός Γερμανού δημοσιογράφου και συναμα καθηγητή αρχαίων ελληνικών και στην επίσκεψη ενός νεαρού μελετητή από τη Βόρεια Ιταλία. Η γλωσσική συμπεριφορά των παρευρισκομένων σ' εκείνες τις δύο αφίξεις στην πλατεία του χωριού — η πρώτη χρονολογείται τον Απρίλη του '85 και η δεύτερη τον Οκτώβρη του '86 — ακολούθησε τους ίδιους κανόνες: μετά τον πρώτο αμοιβαίο χαιρετισμό μεταξύ των δύο πλευρών, στις ερωτήσεις των ξένων που γίνονταν στα ιταλικά οι ντόπιοι απαντούσαν στα γκρεκάνικα, σχολιάζοντας ταυτόχρονα ότι ο νεοαφιχθείς «δεν σαρέγει τίποτε άσ-σε γρεσο» (δεν καταλαβαίνει καθόλου ελληνικά). Η αδυναμία των ξένων να δώσουν μια κάποια απά-

ντηση στην κλασική πλέον ερώτηση των κατοίκων του χωριού «εσύ τι θέλεις-ε
ώδε στο Γκαλλιτσιανό;» προκάλεσε κρίσεις και αξιολογήσεις τέτοιες που ελά-
χιστα διέφεραν από εκείνες με τις οποίες οι ιταλόφωνοι των γύρω περιοχών
περιγελούσαν τους ελληνοφώνους: «εν παδδάλι, δεν καρέγει» (είναι ανόητος,
δεν καταλαβαίνει), «εν παδδέκο δεν καρέγει» (είναι βλάκας, δεν καταλαβαίνει),
είναι τα συνήθη σχόλια για όσους δεν γνωρίζουν τα ελληνικά.

Με την ευκαιρία των συναντήσεων αυτών μπαίνουν στο παιχνίδι και τα
παιδιά, γεγονός που αποδεικνύει την εκμάθηση των ελληνικών από τις νέες
γενιές, παρά τη μυστική λειτουργία που αυτά επιτελούν στο εσωτερικό της
οικογένειας. Ας ακούσουμε μια ακόμη μαρτυρία:

«Αν έρθει κάποιος από το Ρήγι και δεν είναι του δικού μας περιβάλλοντος
και δεν μιλά τη γλώσσα μας, τότε μιλάμε ελληνικά. Έπειτα, αν υπάρχει κάτι
που πρέπει να πούμε στην οικογένεια, που δεν θέλουμε να μας καταλάβει
κάποιος, τότε μιλάμε ελληνικά...», Ν. C., 18 ετών, συν. 11.2.85.

Όχι μόνο στο εσωτερικό της οικογένειας ή του χωριού, αλλά και εκτός
ελληνοφώνης περιοχής, στα κοντινά αστικά κέντρα (Ρήγι, Μέλιτο, Γιαλό του
Βούα), οι ελληνοφώνοι συχνά χρησιμοποιούν τα ελληνικά, ώστε να μη γίνονται
κατανοητοί από τους γύρω τους². Ας ακούσουμε τη μαρτυρία του Ν. Μ. εργάτη
του Δασαρχείου, 38 ετών:

«Θυμάμαι όταν δούλευα στην Ελβετία μαζί με συγχωριανούς μου, μεταξύ
μας μιλούσαμε ελληνικά για να μη μας καταλαβαίνουν οι Ελβετοί. Μιλούσαμε
για δικά μας προσωπικά θέματα στα ελληνικά. Θυμάμαι μια φορά που ο Προϊ-
στάμενος με ρώτησε "τι γλώσσα είναι αυτή". Εγώ του εξήγησα. Πήγα μια
μέρα στο σπίτι και του είπα "έτσι κι έτσι..."», συν. 13.4.85.

Αξίζει να υπογραμμίσουμε και μια άλλη πλευρά της γλωσσικής συμπεριφο-
ράς των ελληνοφώνων, έτσι όπως απορρέει από τα δεδομένα της επιτόπιας
έρευνας: στη διάρκεια μαγνητοφωνήσεων στα ιταλικά, στα σημεία όπου ο πλη-
ροφορητής έθιγε θέματα που ο ίδιος θεωρούσε «επικίνδυνα» (νόθα, εξω-οικογε-
νειακές σχέσεις, άλλες προσωπικές ιστορίες, κ.λ.π.), «αυτομάτως» συνέχιζε
την αφήγησή του στα ελληνικά, υιοθετώντας με τον τρόπο αυτό τη συμπεριφο-
ρά κάποιου που δεν θέλει να γίνουν κατανοητά τα λεγόμενά του από έναν ξένο.

Η χρήση των ελληνικών ως μυστικού γλωσσικού κώδικα παρατηρείται και
μεταξύ του γυναικείου πληθυσμού, συμπεριλαμβανομένων των κοριτσιών ηλι-
κίας κάτω των δεκαπέντε ετών. Γεγονός που μπορεί να παρατηρηθεί πιο εύκο-
λα σε συγκεκριμένες περιστάσεις:

- στις τοπικές αγορές,
- ενώπιον των πλανόδιων πωλητών,
- σε περιπτώσεις καυγάδων,

— σε διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις.

Στις τοπικές αγορές που γίνονται όλες εκτός γκρεκάνικης περιοχής, οι ελληνόφωνες γυναίκες χρησιμοποιούν τα ελληνικά, ώστε οι καταστηματάρχες να μην καταλαβαίνουν τα λεγόμενά τους.

Ενώπιον των κλανόδιων πωλητών που συχνά επισκέπτονται το χωριό, οι γυναίκες, πριν ακόμη αρχίσουν τις διαπραγματεύσεις μαζί τους για την τελική τιμή, ρυθμίζουν το θέμα μεταξύ τους σε μια γλώσσα ελληνική ούτε «καλύτερη» ούτε «χειρότερη» από εκείνη των ανδρών που στο εσωτερικό του χωριού θεωρούνται οι καλύτεροι και συνήθως οι μοναδικοί γνώστες των ελληνικών. Γεγονός στενά συνυφασμένο με την υποδεέστερη θέση που η γυναίκα κατέχει στην κοινωνία αυτή και που δεν της επιτρέπει να έρχεται σε επαφή με τους ξένους στον ίδιο βαθμό που αυτό είναι επιτρεπτό στους άντρες.

Οι καυγάδες μεταξύ γυναικών — συχνά και μεταξύ ανδρών — γίνονται σχεδόν πάντα στα ελληνικά.

Αλλά και σε διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις εκτός γκρεκάνικης περιοχής, όπως είναι για παράδειγμα οι επισκέψεις σε ασθενείς που νοσηλεύονται σε νοσοκομεία — όλα στα κοντινά αστικά κέντρα — οι ελληνόφωνοι, ανεξαρτήτως φύλου, χρησιμοποιούν τα ελληνικά για τους λόγους που ήδη αναφέραμε. Σε τέτοιες περιπτώσεις μου δόθηκε η δυνατότητα να καταγράψω μια άλλη πλευρά της γλωσσικής συμπεριφοράς των ελληνόφωνων: εκτός γκρεκάνικης περιοχής σπανίως δίνουν σαφείς απαντήσεις γύρω από τη φύση του γλωσσικού τους ιδιώματος. Στην ερώτηση ενός ξένου «τι γλώσσα είναι αυτή που μιλάτε;» οι ελληνόφωνοι απαντούν: «e' un dialetto cosi'...» (είναι μια διάλεκτος έτσι...) χωρίς άλλες εξηγήσεις. Η άρνηση αυτή να ονομάσουν με τρόπο σαφή τη γλώσσα τους είναι αναμφισβήτητη συνυφασμένη με τις νωπές ακόμα μνήμες ενός καιρού όχι και τόσο μακρινού, όταν οι ελληνόφωνοι χαρακτηρίζονταν υβριστικά ως «παδάλια» και «παδάκοι» από όσους αδυνατούσαν να κατανοήσουν το ομιλούμενο από αυτούς ιδίωμα. Η C. J., 45 ετών, αγρότισσα αφηγείται:

«Όταν η μάνα μου ήταν στο νοσοκομείο, εγώ κι εκείνη μιλούσαμε πάντα στα ελληνικά, κι έτσι οι άλλοι δεν καταλάβαιναν τίποτα. Μια μέρα, μια άλλη γυναίκα με ρώτησε τι γλώσσα μιλούσαμε κι εγώ της είπα "είναι μια διάλεκτος έτσι..." Δεν είπα ότι ήταν ελληνικά».

Η κρυπτολαλική λειτουργία των γκρεκάνικων εκδηλώνεται και ενώπιον ενός Έλληνα — μελετητή ή ευκαιριακού επισκέπτη — γεγονός που επαληθεύτηκε και στην περίπτωση μας, δεδομένου ότι τώρα πια και οι ίδιοι οι ελληνόφωνοι έχουν αρχίσει να πείθονται ότι μεταξύ των νέων ελληνικών και των γκρεκάνικων δεν υπάρχει πλήρης αντιστοιχία. Γεγονός που μπόρεσαν να διαπιστώσουν αυτοπροσώπως όσοι από αυτούς πήραν μέρος στον πόλεμο του '40, αρκετοί εκ των οποίων χρησιμοποιήθηκαν ως διερμηνείς του ιταλικού στρατού

από το φασιστικό καθεστώς⁸ και στην επάνοδό τους συζήτησαν σε πιο ευρύ επίπεδο με τους συγχωριανούς τους τόσο για τις ομοιότητες όσο και για τις διαφορές μεταξύ των νεοελληνικών και των γκρεκάνικων. Οι παλαίμαχοι αυτοί ελληνοφώνοι είναι εκείνοι που μέχρι τώρα υποστηρίζουν σθεναρά την ύπαρξη σημαντικών διαφορών ανάμεσα στα δικά τους ελληνικά και στα ελληνικά που μιλούν «οι Έλληνες στην Ελλάδα», όπως λένε. Ο Ν. Γ., βετεράνος του '40, κάθε φορά που αναφέρεται στην εμπειρία του πολέμου υποστηρίζει ότι «οι Έλληνες δε όλα τα καταλαβαίνουν», κάνοντας και ο ίδιος χρήση λέξεων που έμαθε στην Ελλάδα (Έλληνες, καταλαβαίνουν) και που είναι άγνωστες στο δικό τους περιβάλλον. Το ίδιο υποστηρίζουν και τα παιδιά που φιλοξενήθηκαν σε θερινές κατασκηνώσεις, στα πλαίσια των πρώτων ταξιδιών που οι ελληνοφώνοι του Ασπρομόντε πραγματοποίησαν στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του '70. Ας ακούσουμε τη μαρτυρία μιας νέας κοπέλας που επισκέφθηκε την Ελλάδα σε ηλικία δέκα ετών:

«Στην κατασκήνωση που ήμασταν, ήταν οι κοινωνικοί λειτουργοί που προσπαθούσαν να μας μάθουν πώς έπρεπε να μιλάμε, όμως εμείς τι μπορούσαμε να καταλάβουμε; Έτσι λοιπόν μιλούσαμε τη δική μας γλώσσα, τη δική μας διάλεκτο. Στην κατασκήνωση έπρεπε να μιλάμε ελληνικά, τα ελληνικά που μιλούσαν όσοι ήταν από την Ελλάδα, όμως δεν τους καταλαβαίναμε πολύ καλά, γιατί δεν ήταν τα δικά μας ελληνικά, όπως τα φανταζόμασταν εμείς, γιατί εμείς μιλάμε ελληνική διάλεκτο, εκείνοι μιλούσαν νέα ελληνικά, τα ελληνικά τους, επομένως δεν μπορούσαμε να τους καταλάβουμε», Ν. Γ., συν. 11.2.85.

Αξίζει πράγματι να σημειωθεί ότι η γλώσσα των ελληνοφώνων μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο από όσους γνωρίζουν αρχαία ελληνικά, ιταλικά και τοπική διάλεκτο. Οι λέξεις που αναφέρονται στην αγροτο-κτηνοτροφική ζωή κατά ένα μεγάλο μέρος αντιστοιχούν στις λέξεις που χρησιμοποιούνται σήμερα στη νεοελληνική, από την οποία έχουν χαθεί αρκετοί αρχαϊκοί τύποι, κυρίως δωρικοί⁹ που διατηρούνται ακόμη στα ελληνικά της Καλαβρίας.

Η εισαγωγή τα τελευταία χρόνια νεοελληνικών δανείων στο ελληνικό ιδίωμα της Καλαβρίας, αποτέλεσμα των διαφόρων επεμβάσεων για τη γραφή και τη διάσωση του γλωσσικού αυτού ιδιώματος, επέφεραν σημαντική βλάβη σ' αυτή καθ' αυτή τη γλώσσα, καθιστώντας την αρκετές φορές ακατανόητη στους πραγματικούς και αναμφισβήτητους φορείς της, δηλαδή στους ηλικιωμένους, που συχνά εκπλήσσονται από το «γκρεκάνικο» λεξιλόγιο των πιο νέων που τείνει να μοιάζει όλο και πιο πολύ στα νέα ελληνικά.

Σημειώνουμε ότι η ιδέα της σύνταξης μιας «καινούργιας» γκρεκάνικης γλώσσας, βασισμένης σε νεοελληνικά δάνεια ή ακόμη και στη δημιουργία νέων λέξεων, προερχομένων είτε από το θέμα των ήδη υπαρχουσών, είτε από την κυριολεκτική μετάφραση ιταλικών όρων στα γκρεκάνικα — γλώσσα που θα

ήταν σε θέση να ανταποκριθεί όχι μόνο στις ανάγκες της αγροτο-κτηνοτροφικής αλλά και της σύγχρονης ζωής— καλλιεργήθηκε και προτάθηκε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον από ιταλόφωνους διανοούμενους των μεσαιών στραμάτων του Ρηγίου της Καλαβρίας στη διάρκεια των προσπαθειών αναβίωσης (*recupero*) της γλωσσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς των ελληνοφώνων, αρχής γενομένης το 1968. Αξίζει να σταθούμε λίγο στο αποτέλεσμα που είχε η επέμβαση εκείνη στη γκρεκάνικη γλώσσα, αφού δεν παρέμεινε μόνο ως ιδέα, αλλά εν μέρει υλοποιήθηκε.

Όποιος διαβάσει τις ελληνόφωνες εφημερίδες, από την «Ionica» του 1968 μέχρι την «Cumelca» του 1994, αναμφίβολα θα έχει τη δυνατότητα να βρει ανάμεσα στις σελίδες τους ένα πλούσιο γλωσσικό και λαογραφικό υλικό (παραμύθια, τραγούδια, παροιμίες, κ.λ.π.), σημαντικό ίσως και για ένα μελλοντικό ερευνητή. Ταυτόχρονα όμως δεν μπορεί παρά να εκπλαγεί από ένα μίγμα αναρρίθμητων καινούριων λέξεων, αμφίβολης καμιά φορά σημασίας και ετυμολογίας.

Ίσως είναι σκόπιμο να κάνουμε μια πρώτη ταξινόμηση των νέων αυτών λέξεων, ώστε να γίνουν πιο σαφή τα όσα μέχρι τώρα ελέχθησαν για τις επεμβάσεις στη γλώσσα.

Οι νέες λέξεις, έτσι όπως τις ανθολόγησα από τον ελληνόφωνο περιοδικό τύπο, θα μπορούσαν να διακριθούν στις παρακάτω τέσσερις κατηγορίες:

1. Νεοελληνικά δάνεια: **vivlio, kiria, katalaveno, efimerida, proedros, despinis, adelfiko, taxidi, michanikos, dikigoros**¹⁰.

Πρόκειται για λέξεις άγνωστες στο γκρεκάνικο λεξιλόγιο και γνωστές μόνο σε όσους γνωρίζουν νέα ελληνικά. Στο μεγαλύτερο μέρος των ελληνοφώνων και κυρίως στους ηλικιωμένους οι λέξεις αυτές ηχούν άγνωστες.

2. Λέξεις δημιουργημένες από το θέμα ρημάτων που ήδη υπάρχουν στα γκρεκάνικα. Αρκετά αφηρημένα ουσιαστικά έχουν σχηματιστεί με τον τρόπο αυτό, δεν τους έχει αποδοθεί όμως πάντα η ακριβής σημασία που προέρχεται από το ρήμα. Παραδείγματα:

— **vlepirimia**, από το ρήμα «αβλέπω», για να αποδοθούν οι έννοιες, «όραση», «θέα», «επίβλεψη». «Avucatu ti vlepirimia tu sindaku tu Vuni...» = υπό την επίβλεψη του δημάρχου του Βουνίου... «I Ionica», αριθ. 24, Ιούνιος 1977.

— **ta metramata**, από το ρήμα «μετράω» για να αποδοθεί η έννοια «έρευνα». «I metrimia tu Gaddhicianu» = η έρευνα του Γκαλλιτσιανού, «Zoi ce Glossa», αριθ. 2 + 3, Ιούλιος 1976.

— **i ghirimie**, από το ρήμα «γυρίδζω» για να αποδοθεί ο όρος «εκλογές». «I ghirimie tu Gaddhicianu» = οι εκλογές του Γκαλλιτσιανού, «Zoi ce Glossa», αριθ. 6/7, Νοέμβρης 1977.

3. Λέξεις, η σημασία των οποίων μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο αν υπάρχει δίπλα τους η «αντίστοιχη» ελληνική. Παραδείγματα:

— **i danga** = φυσιογνωμία, χαρακτηριστικό. «I danga ti glossa» = η φυσιογνωμία της γλώσσας, «I Cumelca», Δεκ.-Ιαν. 1986-87.

— **ta piazzia culuremmena** = τα κόμματα. «Jati ta piazzia culuremmena den issa camonda tipote jamasse» = γιατί τα κόμματα δεν έκαναν τίποτε για μας, «I Ionica», Δεκ. 1997.

4. Λέξεις ή φράσεις δημιουργημένες από την κυριολεκτική μετάφραση στα γκρεκάνικα των αντίστοιχων ιταλικών. Παραδείγματα:

— **cunduriglossa**, από το κούνδουρο (κοντός) + γλώσσα. 'Έτσι έχουν αποδοθεί οι ιταλικοί όροι «minoranza» (μειονότητα) και «lingua minoritaria» (μειονοτική γλώσσα). Mas afudau na zime pose cunduriglossa = μας βοηθούν να ζούμε ως μειονότητα, «I Ionica», Δεκ. 1977.

— **imiso-scolia**, από το ήμισο + scuola (σχολείο). 'Έτσι έχει αποδοθεί ο ιταλικός όρος «scuola media» = Γυμνάσιο. «Ena chlio efgaristo legome tu preside tis imiso scolia tu Vuniu» = ένα θερμό ευχαριστώ λέμε στο Δ/ντή του Γυμνασίου του Βουνίου, «I Ionica», αριθ. 25/II, Ιούνιος 1978.

— **nghirugramma**, από το ρήμα γυρίτζω + γράμμα. 'Έτσι έχει αποδοθεί η λέξη circolare (εγκύκλιος). «Me to nghirugramma n. 235 prot...» = με την εγκύκλιο αριθ. 235, πρωτ...», «I Ionica». ariu. 27, 1978.

— **cuduro-metraggio**, από το «κούνδουρο» + metraggio (μέτρηση, το μήκος σε μέτρα). 'Έτσι έχει αποδοθεί ο ιταλικός όρος «cortometraggio» (κινηματογραφική ταινία μικρού μήκους). «Eghiriasi ena cuduro-metraggio panu ta faghia to Greco ti Calabria» = γύρισαν μια ταινία μικρού μήκους σχετικά με τα φαγητά των Ελλήνων της Καλαβρίας, «I Ionica», Δεκ. 1977.

Θα σταθούμε λίγο στη λέξη «θέμα», η οποία στα πλαίσια της «καινούριας» γλώσσας προσέλαβε πολυποικίλες σημασίες, ανάλογα με την περίπτωση. Ως γνωστόν, η προέλευση του όρου είναι βυζαντινή. Στην περίοδο των μέσων βυζαντινών χρόνων «τα θέματα» δήλωναν μια γεωγραφική και διοικητική ενότητα, επικεφαλής της οποίας βρισκόταν ο στρατηγός, ο οποίος, ως εκπρόσωπος του αυτοκράτορα, ασκούσε τη στρατιωτική και πολιτική εξουσία¹¹. Ο όρος επιβίωσε μέχρι σήμερα στα ελληνικά της Καλαβρίας και δηλώνει τόσο τον «εργάτη» όσο και τον «άνθρωπο», κατά σημασιολογική επέκταση. Ας δούμε, μέσα από μια ανθολόγηση παραδειγμάτων, ποια κενά του γραπτού γκρεκάνικου λόγου κάλυψε ο συγκεκριμένος όρος.

— **Θέμα = σύνεδρος**: «ta themata tu combu ejassa na ivru tes anglisie tis Amiddalia ce tu Vua» = οι σύνεδροι πήγαν να δουν τις εκκλησίες της Αμυδαλίας και του Βούα, «I Ionica», αριθ. 16, 1974.

— **Θέμα = μέλος**: «ta themata tu combu "Ionica" cunnu ti limbithia na stilu...» = τα μέλη του Συλλόγου «Ionica» νιώθουν την επιθυμία να στείλουν...» «I Ionica, αριθ. 23, Νοέμ. 1976.

— **Θέμα = χωρικός**: «jati ta themata ta ecama paonda apissu ti ffonu ti

cardia» = γιατί οι χωρικοί τα έκαναν ακολουθώντας τη φωνή της καρδιάς, «I Ionica», Δεκ. 1977.

— **Θέμα = σύμβουλος:** «ta cinuria themata» = οι καινούριοι σύμβουλοι, «I Ionica», αριθ. 26, Σεπτ. 1978.

— **Θέμα = διοργανωτής:** «cuddhizzome "Grazie" tu thematu tu "Giugno Locrese"» = ευχαριστούμε τους διοργανωτές του «Λοκρέζικου Ιουνίου» (ποιητικός διαγωνισμός), «Zoi ce Glossa», Νοέμ. 1977.

— **Θέμα = οπερατέρ:** «tessera themata ti televisioni ti Romi...» = τέσσερις οπερατέρ της τηλεόρασης της Ρώμης (RAI), «I Ionica», Δεκ. 1977.

Όπως είναι φυσικό, η «νέα» αυτή γλώσσα, κατασκευασμένη «με μολύβι και χαρτί», ουδεμία απήχηση βρήκε στους πραγματικούς ελληνόφωνους πληθυσμούς¹². Δημιούργησαν τη γλώσσα αυτή οι ελληνόφωνοι πολιτιστικοί Σύλλογοι και τη χρησιμοποίησαν στα δίγλωσσα περιοδικά φυλλάδια, από την «Ionica» του 1968 μέχρι την «Cumelca» του 1994.

Ο τρόπος γραφής μια γλώσσας που για αιώνες μεταδόθηκε από γενιά σε γενιά μόνο μέσω της προφορικής παράδοσης, αποτελεί ένα από τα πιο σοβαρά και δισεπίλυτα προβλήματα που καλούνται να αντιμετωπίσουν, κατά την τελευταία κυρίως εικοσαετία, πολλές μειονοτικές ή όπως αλλιώς συνηθίζεται να ονομάζονται «λιγότερο διαδεδομένες» ή «απειλούμενες γλώσσες», μια από τις οποίες είναι και τα ελληνικά της Καλαβρίας. Ως εκ τούτου, είναι αδιαμφισβήτητη η τεράστια σημασία μιας τέτοιας προσπάθειας που σκοπό είχε και έχει να αφήσει στις επόμενες γενιές γραπτά ντοκουμέντα μιας γλώσσας και ενός πολιτισμού που απειλούνται με αφανισμό και που για αιώνες ολόκληρους έμειναν στο περιθώριο της Ιστορίας, όπως ο αγροτικός πολιτισμός γενικότερα. Από την άλλη πλευρά όμως είναι δύσκολο να μην επιστημανθεί η ανεπανόρθωτη βλάβη που η παρεμβολή ξένων στοιχείων, όπως είναι και τα νέα ελληνικά, προκαλεί στην ίδια τη γκρεκάνικη γλώσσα, «υποχρεώνοντάς την, όπως τονίζει ο εγκυρότερος Έλληνας μελετητής των ιδιωμάτων αυτών, Α. Καραναστάσης, να ακολουθήσει αντιϊστορική εξέλιξη». Αξίζει να παραθέσουμε αυτούσια την άποψή του σχετικά με το γλωσσικό υλικό που ο ίδιος αποδελτίωσε και ενέταξε στο Λεξικό του. Σημειώνει λοιπόν ο Καραναστάσης:

«Από τις ολιγοσέλιδες εφημερίδες στη γλώσσα των ελληνοφώνων της Καλαβρίας και της Απουλίας «Ionica», «Zoi ce Glossa», «Prozimi», διάλεξα και αποδελτίωσα τα γνήσια διαλεκτικά στοιχεία, διότι δυστυχώς οι εκδότες τους αφαιρούν τα ιταλικά δάνεια και στη θέση τους βάζουν Νεοελληνικές κολοβωμένες λέξεις και προκαλούν με τον τρόπο αυτό ανεπανόρθωτη ζημιά στη γλώσσα, υποχρεώνοντάς την να ακολουθήσει αντιϊστορική εξέλιξη» (Καραναστάσης 1984: ιγ').

Αλλά και ο G. Rohlfs είχε εκφράσει την ίδια ακριβώς άποψη. Σε μια συνέντευξή του στην εφημερίδα «Zoi ce Glossa» τον Ιούλιο του 1976, στην ερώτηση νεαρών ελληνοφώνων «τις λέξεις που μας λείπουν είναι καλύτερα να τις παίρνουμε από τα νέα ελληνικά;», απάντησε: «καλύτερα από τα ιταλικά, γιατί παίρνοντάς τες από τα νέα ελληνικά περιπλέκονται περισσότερο τα δικά σας ελληνικά».

Αλλά και η αποστολή Ελλήνων δασκάλων στην Καλαβρία καθώς και διδακτικού υλικού προερχομένου από την Ελλάδα, που κανείς δεν ξέρει να διαβάζει, εκτός από όσους γνωρίζουν νέα ελληνικά, εκ μέρους πολιτιστικών Συλλόγων που εδρεύουν στην Αθήνα, όχι μόνο δε συμβάλλει στη διατήρηση των γκρεκάνικων, αλλά αντίθετα περιπλέκει τα πράγματα, αφού επιθυμία των πραγματικών φορέων του αρχαϊκού αυτού ιδιώματος εδώ και χρόνια είναι η διδασκαλία όχι των νέων ελληνικών αλλά των γκρεκάνικων, σύμφωνα και με το ειδικό Καταστατικό της Περιφέρειας του Ρηγίου που αναφέρεται στην «προστασία και αξιοποίηση της ιστορικής, πολιτιστικής και καλλιτεχνικής κληρονομιάς των ελληνόφωνων και αλβανόφωνων πληθυσμών» και που ευνοεί, επίσης, «τη διδασκαλία των μειονοτικών γλωσσών στους τόπους όπου ομιλούνται». Ακόμη οι ελληνόφωνοι απαιτούν η γλώσσα τους να διδάσκεται από ανθρώπους του δικού τους περιβάλλοντος που είναι βαθείς γνώστες της γλώσσας αυτής, αφού και οι ίδιοι είναι φυσικοί φορείς της. Πράγματι, η γκρεκάνικη κοινότητα διαθέτει αξιόλογο επιστημονικό δυναμικό που θα μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες αυτές με τον καλύτερο τρόπο.

Είναι άλλωστε αξιοσημείωτο το γεγονός ότι όλοι οι κάτοικοι του χωριού θυμούνται με νοσταλγία τους κύκλους μαθημάτων γκρεκάνικης γλώσσας που με την έγκριση του ιταλικού Υπουργείου Παιδείας έγιναν στα μέσα και προς τα τέλη της δεκαετίας του '70: όχι μόνο τα παιδιά που παρακολούθησαν τα μαθήματα εκείνα, αλλά και οι ηλικιωμένοι με συγκίνηση κάνουν συχνές αναφορές στην εμπειρία εκείνη, ελπίζοντας πάντα ότι η εισαγωγή του μαθήματος ελληνικής γλώσσας στο ημερήσιο σχολικό πρόγραμμα κάποια μέρα θα γίνει πραγματικότητα: «la speranza e' l' ultima che muore» (η ελπίδα πεθαίνει τελευταία) επαναλαμβάνουν κάθε φορά που θίγουν το θέμα αυτό, ωστόσο είναι και οι ίδιοι πεπεισμένοι ότι μαζί μ' αυτούς θα πεθάνει και η ελληνική γλώσσα.

Οπωσδήποτε όμως, η επίλυση του προβλήματος της διδασκαλίας του ελληνικού ιδιώματος της Καλαβρίας δεν θα επιφέρει από μόνη της και βελτίωση των συνθηκών ζωής των φορέων της. Όπως σημειώνει ο S. Salvi, ήδη από το 1975, στο βιβλίο του «Le lingue tagliate» (Οι κομμένες γλώσσες), το οποίο προκάλεσε μια σειρά συζητήσεων και παρεμβάσεων γύρω από τις εθνικές και γλωσσικές μειονότητες του ιταλικού Κράτους, «οι αλλόγλωσσες νησίδες του Νότου και της Σικελίας ακολούθησαν την ίδια τύχη του Νότου και της Σικελίας στο σύνολό τους, δηλαδή μια χρόνια κατάσταση υπανάπτυξης» (σ. 78). Και η

γκρεκάνωση νησίδα της κοιλάδας της Amendolea βρίσκεται στο κέντρο της οικονομικής υπανάπτυξης της Καλαβρίας, αν λάβουμε υπόψη μας ότι σύμφωνα με τα στοιχεία που επεξεργάστηκε ο Clauss το 1979, «ανάμεσα στις 109 περιοχές της ΕΟΚ και στα 260 εκατομμύρια πολιτών της, το κατά κεφαλήν εισόδημα των επτά ελληνόφωνων χωριών του Ρηγίου της Καλαβρίας είναι αναμφισβήτητα το πιο χαμηλό (Clauss 1979: 67).

Η γκρεκάνικη γλώσσα αποτελεί οργανικό μέρος μιας συγκεκριμένης κοινωνικής, οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής πραγματικότητας και κάθε προσπάθεια ν' αντιμετωπισθεί από μόνη της, πέρα και έξω από την πραγματικότητα αυτή, ως μουσειακό ή αρχαιολογικό πλέον είδος, για να θυμηθούμε και τον P. P. Pasolini (1979: 44) στην τελευταία του παρέμβαση λίγο πριν το θάνατό του γύρω από το θέμα της «επιστροφής στη διάλεκτο», που πρέπει με διάφορα μέσα να συντηρηθεί ώστε να μην υποστεί τη διαβρωτική δύναμη του χρόνου, είναι καταδικασμένη σε αποτυχία. Πολύ περισσότερο δε, όταν το «μουσειακό αυτό είδος» μεταφράζεται σε ανθρώπινο υλικό που για να επιβιώσει πρέπει πάνω απ' όλα να εξασφαλίσει συνθήκες τέτοιες που να του ικανοποιούν τουλάχιστον τις πρωταρχικές ανάγκες και κατά συνέπεια να του επιτρέπουν να μεταδίδει στις νέες γενιές την πολιτιστική και γλωσσική κληρονομιά του μέσα στο δικό του φυσικό και γεωγραφικό περιβάλλον. Και η σύγχρονη ιστορία του χωριού αυτού (αλλά και των άλλων ελληνόφωνων χωριών) δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένας συνεχής και επίπονος αγώνας γι' αυτή καθ' αυτή την επιβίωση, για την ικανοποίηση με άλλα λόγια των πρωταρχικών αναγκών. Αποτελούν μέρος της ιστορικής μνήμης των ανθρώπων αυτών οι αγώνες για υδροδότηση, τηλέφωνο, ηλεκτρικό ρεύμα, ανθρώπινες κατοικίες, διάνοιξη ενός αμαξιτού δρόμου. Το τελευταίο αυτό πρόβλημα άλυτο εδώ και χρόνια, αναγκάζει όλο και περισσότερο κόσμο να εγκαταλείπει το χωριό.

Ήδη από το Σεπτέμβρη του '90 οι περισσότερες οικογένειες που είχαν παιδιά ηλικίας 12-15 ετών άρχισαν να εγκαταλείπουν το χωριό για να μπορέσουν να προσφέρουν στα παιδιά τους μια ζωή καλύτερη από τη δική τους: «questo paese muore per la strada» (αυτό το χωριό πεθαίνει εξαιτίας του δρόμου) τόνιζαν στις καθημερινές συζητήσεις τους και δεν ήταν λίγοι εκείνοι που αγανακτούσαν, όταν κανείς τους υπενθύμιζε την ιδιαιτερότητα του χωριού τους ως του σημαντικότερου εναπομείναντος ελληνόφωνου κέντρου στην Καλαβρία. Αγανάκτηση την οποία πολλοί είχαν εκφράσει στη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας, όταν οι συζητήσεις στρέφονταν γύρω από τις επισκέψεις ερευνητών στο χωριό «προς άγραν της ελληνικής γλώσσας», όπως πολύ δεικτικά είχε πει μια νέα γυναίκα, ήδη από τον Απρίλη του '85, προσθέτοντας: «...λες και ήμαστε αρχαιολογικά ευρήματα, κάτι το σπάνιο... Το Γκαλλιτσιανό μοιάζει λίγο ως πολύ με μουσείο. Νιώθει κανείς σαν πειραματόζωο όταν έρχεται κάποιος εδώ...» Και το Σεπτέμβρη του '93 αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το χωριό

άλλες τέσσερις οικογένειες νέων ζευγαριών, αφού από το '92 είχε καταργηθεί και το μικρό λεωφορείο του Δήμου που μετέφερε τους μαθητές στο Γυμνάσιο του Κονδοφουρίου. Μάλιστα, λίγο πριν την αναχώρησή μου κατά την επίσκεψη εκείνη το Νοέμβρη του '93, μια τεράστια αφίσσα του πολιτιστικού Συλλόγου «I Cumelca» πληροφορούσε τους ιταλόφωνους πολίτες, αλλά και τους υποψηφίους των τότε Δημοτικών εκλογών ότι «το Γκαλλιτσιανό στέκει πεθαινονδα».

Σήμερα, σε μια Ενωμένη Ευρώπη που για μια βραχεία περίοδο υποσχέθηκε την ειρηνική συνύπαρξη διαφορετικών γλωσσών και πολιτισμών και που τώρα τη βλέπουμε να ταράσσεται και πάλι εν ονόματι, ακριβώς, αυτής της γλωσσικής, εθνικής, θρησκευτικής και πολιτισμικής διαφορετικότητας των λαών που την αποτελούν, τα «εγγόνια του Ομήρου», όπως κατά καιρούς οι άνθρωποι αυτοί ονομάστηκαν από περιστασιακούς επισκέπτες, αφού για αιώνες διάνυσαν μια εξαιρετικά δύσκολη ζωή και αφού για χρόνια ολόκληρα λειτούργησαν ως «ζωντανά και ομιλούντα μνημεία» ενός πανάρχαιου πολιτισμού, παρέχοντας γενναιόδωρα πολύτιμο υλικό σε ειδικούς και μη, κουρασμένοι πια να ζουν «με υποσχέσεις», όπως οι ίδιοι λένε, εγκαταλείπουν την πατρώα γη, ακολουθώντας το γνωστό οδυνηρό δρόμο της μετανάστευσης, ένα δρόμο που αποτελεί κοινή μοίρα πολλών ορεινών χωριών, εγκαταλελειμμένων στο έλεος των ανθρώπων και των φυσικών δυνάμεων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Επιθυμώ να εκφράσω τις πιο θερμές ευχαριστίες μου σε όλους τους κατοίκους του Γκαλλιτσιανού που με τόση γενναιοδωρία και αγάπη με φιλοξένησαν και με βοήθησαν στη διεξαγωγή της επιτόπιας έρευνας.

Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στον καθηγητή Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παν/μίου της Ρώμης Antonino Colajanni, για την εξαιρετική διαθεσιμότητά του να παρακολουθήσει —με ιδιαίτερη προσοχή και επιστημονική αυστηρότητα— όλες τις φάσεις της έρευνας, της επεξεργασίας του υλικού και της συγγραφής της συνολικής εργασίας που θα υποβληθεί ως διδακτορική διατριβή στο Παν/μιο Θεσσαλονίκης.

Οφείλω ακόμη να εκφράσω την απέραντη ευγνωμοσύνη μου στην αείμνηστη 'Αλκη Νέστορος-Κυριακίδου για το εξαιρετικό ενδιαφέρον με το οποίο παρακολούθησε την πορεία της έρευνας και την επεξεργασία του υλικού μέχρι τον άδικο και πρόωπο θάνατό της.

2. Για μια λεπτομερή βιβλιογραφία σχετικά με τις ελληνικές διαλέκτους της Νότιας Ιταλίας βλ. Spano (1965: 5-7 και 10-18), Cavalcanti (1982: 164-176), Καραναστάσης (1984: 33-38).
3. Η παραπομπή είναι από τον Cavalcanti (1982: 166).
4. Μεταξύ των υποστηρικτών της τρίτης αυτής θεωρίας σχετικά με την καταγωγή της ελληνικής γλώσσας στη Νότια Ιταλία σημειώνουμε τους Francheschi (1973), Landi (1983), Fanciullo (1984). «Αν ξεκινήσουμε από την εκδοχή ότι η γλώσσα είναι ένα στερογενές σύστημα —σημειώνει η Landi (σ. 410)— και ότι εξαρτάται από περιστασιακούς παράγοντες, πιθανόν σήμερα δεν θα τασσόταν κανείς με το μέρος των υποστηρικτών της κλασικής ή της βυζαντινής καταγωγής των ελληνόγλωσσων "νησίδων" της Νότιας Ιταλίας, αλλά θα υιοθετούσε μια

- ενδιάμεση θέση, η οποία στις μέρες μας φαίνεται να συμβαδίζει περισσότερο με τις σύγχρονες μελέτες της ιστορικής γλωσσολογίας» (Landi 1983: 410).
5. Για την ορθογραφία των γκρεκάνικων χρησιμοποιού τον τρόπο γραφής που ο εγκριότερος Έλληνας μελετητής των κατωϊταλικών ιδιωμάτων, Α. Καραναστάσης, έχει εφαρμόσει στο πεντάτομο Ιστορικό Λεξικό, έκδοση της Ακαδημίας Αθηνών. Οπωσδήποτε, οι περιορισμένες δυνατότητες ενός κοινού ηλεκτρονικού υπολογιστή δεν επιτρέπουν την ακριβή σημείωση και ορισμένων συμβόλων, διεθνώς καθιερωμένων, τα οποία καθορίζουν τη φωνητική αξία αρκετών συμφώνων. Για την πιστή απόδοση της φωνητικής των κατωϊταλικών ιδιωμάτων βλ. Καραναστάσης (1984: μα').
  6. Οι συνεντεύξεις αυτές έχουν γίνει στα ιταλικά. Εδώ παραθέτω την ελληνική μετάφρασή τους.
  7. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του P. Martino (1979: 339), παλαιότερα ακόμη και οι ελληνόφωνοι μαθητές στο σχολικό περιβάλλον χρησιμοποιούσαν τα ελληνικά, ώστε να μη γίνονται κατανοητοί από τους ιταλόφωνους συμμαθητές τους.
  8. Σε μια προσωπική εμπειρία του Francesco Stelitano, ιερέα από το Χωριό του Ρηγουδίου, που πήρε μέρος στον πόλεμο του '40, αναφέρεται ο ειδικός απεσταλμένος της εφημερίδας *All Cotriere della Sera* (9.7.79) στα ελληνόφωνα χωριά. Παραθέτω ένα απόσπασμα σε μετάφραση από τα ιταλικά: «Ο παπάς Francesco Stelitano που με οδηγεί στα μέρη όπου γεννήθηκε, στη διάρκεια του πολέμου βρισκόταν στο ελληνικό μέτωπο. Μια μέρα έφτασε στο τάγμα ένας χωρικός που διαμαρτυρόταν, γιατί του είχαν σκοτώσει το γάϊδαρό του. Ο παπα-Francesco ήταν ο μοναδικός που κατάλαβε τι έλεγε εκείνη τη στιγμή και το εξήγησε στον ταγματάρχη. Δεν είναι βέβαιο αν ο φτωχός χωρικός εισέπραξε την αξία του ζώου, είναι σίγουρο όμως ότι ο ταγματάρχης τιμώρησε με φυλακή τον παπα-Francesco, διότι μιλούσε τη γλώσσα του εχθρού και θα μπορούσε κατά συνέπεια να ήταν κατάσκοπος, αργότερα όμως τον χρησιμοποίησε ως διερμηνέα».
  9. Σχετικά με την επιβίωση δωρικών καταλοίπων στα κατωϊταλικά ιδιώματα βλ. Καραναστάσης (1984: κγ'-κδ').
  10. Οι λέξεις αυτές αναφέρονται όπως ακριβώς είναι γραμμένες στα περιοδικά φυλλάδια των ελληνόφωνων.
  11. Για τη δημιουργία και την εξέλιξη του θεσμού των θεμάτων βλ. «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979, τ. Η', σσ. 167-171.
  12. Αξίζει να αναφέρουμε τις σκέψεις αυτοκριτικής του Domenico Minuto, ενός από τα ιδρυτικά μέλη του πολιτιστικού Συλλόγου «La Ionica dei Greci di Calabria» σχετικά με τις προσπάθειες γραφής των γκρεκάνικων. Παραθέτω σε μετάφραση από τα ιταλικά: «Όταν προς τα τέλη του '68 αρχίσαμε την έκδοση του πολυγραφημένου φυλλαδίου "La Ionica", το γεγονός άρσε ιδιαίτερα στους μαθητές από το Γκαλιτσανό και το Ρογουδί που είχαν σκεφτεί να ξεκινήσουμε κάποιες πολιτιστικές δραστηριότητες για την προστασία της γλώσσας. Οι πραγματικοί αποδέκτες όμως της προσπάθειας αυτής, δηλαδή οι άνθρωποι των χωριών που εμείς επιθυμούσαμε να πλησιάσουμε μέσω των παιδιών και των εγγονών που είχαν μεταφερθεί στο Ρήγι για να σπουδάσουν, δεν το διάβαζαν για δύο κυρίως λόγους: α) ήταν συνηθισμένοι να ακούν τα ελληνικά και όχι να τα διαβάζουν και οι λέξεις εκείνες, παρόλο που τους ήταν πολύ οικείες, όταν περνούσαν στο γραπτό λόγο δεν γίνονταν κατανοητές, ακόμη και από άτομα που συνήθιζαν να διαβάζουν τα φυλλάδια, β) όταν με δυσκολία ικανοποιούσαν εκ νέου την προφορική εμπειρία μέσω της γραπτής λέξης, απομακρύνονταν από τα λάθη, συμπεραίνοντας ότι δεν επρόκειτο για τη γλώσσα τους» (Minuto 1988: 18).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- AIDLICM, 1975. (= Association Internazionale pour la Defense des langues e cultures menacees). La situation des communautes linguistico-culturelles de la region de Calabria, Perpignan-Reggio Calabria.
- Cavalcanti, Ott. 1982. La cultura subalterna in Calabria. Profilo storico degli studi e bibliografia. Reggio Calabria: Casa del libro.
- Clauss, J. U. 1979. Isole linguistiche nell' Italia meridionale con particolare riguardo agli albanesi e ai greci della Calabria, «Calabria Sconosciuta», 6 (1979), σσ. 61-74.
- Condemi, E. 1987. Grammatica grecanica. Reggio Calabria: Editrice Coop. Contezza.
- Crupi, G. A. 1981. La «glossa» di Bova. Roma.
- Kapsomenos, St. 1977. Le isole di lingua greca nell' Italia meridionale dal punto di vista storico-linguistico, «Magna Graecia», 9-10, Sett.-Ott. 1977.
- Καραναστάσης, Α. 1984. Ιστορικών Λεξιμικών των Ελληνικών Ιδιωμάτων της Κάτω Ιταλίας. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Fanciullo, F. 1984. «Il siciliano e i dialetti meridionali», στο Tre millenni di storia linguistica della Sicilia (Atti del Convegno della Societa' Italiana di Glottologia, Palermo 25-27 marzo 1983). Pisa: Giardini, σσ. 139-159).
- Franceschi, T. 1973. «Quant' e' antico il greco di Calabria?», in Studi Urbinati 47, σσ. 61-118.
- Landi, Add. 1983. Tradizione classica o tradizione bizantina nelle «insulae» di lingua greca nell'Italia meridionale? Prospettive dei metodi sociolinguistici. Studi bizantini e neogreci. Atti del Convegno di Lecce 1980. Galatina: Congedo, σσ. 403-411.
- Malinowski, Br. 1973. Argonauti del Pacifico occidentale (ιταλ. μετ.), Roma: New Compton.
- Martino, P. 1979. L'isola grecanica dell'Aspromonte. Aspetti sociolinguistici, στο «I dialetti e le lingue delle minoranze di fronte all'italiano», Atti dell' XI Congresso Internazionale di studi. Cagliari, 27-30 maggio 1977. Roma: Bulzoni, σσ. 305-341.
- Minuto, D. 1986. La lingua greca di Calabria e i mass media, «Magna Graecia», 7-8, Luglio-Agosto 1986, σσ. 16-18.
- Nucera, F. 1974. Rovine di Calabria. Reggio Calabria: Casa del libro.
- Pasolini, P. P. 1976. Volgar' eloquio (επιμέλεια των di A. Piromalli και D. Scafoglio). Napoli: Edizioni Atena.
- Roda', D. 1981. La lingua mozzata. I grecanici nella vallata dell' Amendolea. Reggio Calabria: Casa del libro.
- Rohlf, G. 1972. Studi e ricerche su lingua e dialetti d'Italia. Firenze: Sansoni.
- , 1974. Scavi linguistici nella Magna Grecia (nuova edizione interamente rielaborata ed aggiornata). Galatina: Congedo.
- Salvi, S. 1979. Stato plurinazionale e minoranze linguistiche, «Quaderni Calabresi» 45, Maggio 1979 (numero speciale dedicato agli Albanesi di Calabria tra Stato e sottosviluppo), σσ. 19-23.
- Spano, B. 1965. La grecita' bizantina e i suoi riflessi geografici nell'Italia meridionale e insulare. Pisa: Istituto di Geografia dell' Universita' di Pisa.
- Tsopanakis, A. 1968. I dialetti greci dell' Italia meridionale rispetto a quelli neogreci, «Italia Dialettale», τ. XXXI. N. S. Pisa, σσ. 1-23.

Βασιλική Γρηγοροπούλου

NOMINALΙΣΜΟΣ

Σημειώσεις επί των προβλημάτων που θέτουν οι:

W. Ockham, T. Hobbes, B. Spinoza

Ο Νομιναλισμός έχει θεωρηθεί ως ένα κριτικό ρεύμα στη σκέψη του σχολαστικισμού, που αναπτύχθηκε «εκ των ένδον» κατά την εποχή της δύσης του, το 14ο αι¹. Στην προβληματική του συντέλεσε, πρωταρχικά, η μελέτη των κειμένων του Αριστοτέλη, επίσης οι «Προτάσεις» του Πέτρου του Λομβαρδού και ο κριτικισμός του Duns Scotus. Κεντρική μορφή του ρεύματος αυτού αποτέλεσε ο άγγλος φραγκισκανός William Ockham².

Τα προβλήματα που θέτει ο νομιναλισμός αφορούν στη γνώση των επιμέρους πραγμάτων (*res particulares*) και τη σχέση ανάμεσα στις καθολικές έννοιες (*universalia*) και τα ξεχωριστά, ατομικά πράγματα. «Υποστηρίζει ότι οι καθολικές έννοιες δεν υπάρχουν ανεξάρτητα από τη σκέψη και ότι είναι απλώς ονόματα, μην αναπαριστώνοντας κάτι που πραγματικά υπάρχει. Αρνείται τα είδη ή ιδέες του Πλάτωνα»³. Ενώ για τον Πλάτωνα η ιδέα του αγαθού, της δικαιοσύνης κ.λ.π. υπήρχαν ως *realia*, ως η αληθής πραγματικότητα, για τους νομιναλιστές δεν αποτελούν παρά λέξεις που έχουν προκύψει από σύμβαση και εκφράζουν κατασκευές του νου.

Ιστορικά, η άποψη ότι τα ονόματα έχουν προκύψει νόμω ή έθει, από σύμβαση, έλκεται από τους σοφιστές⁴, ενώ η προβληματική για τη γνώση του ορισμένου πράγματος αποτελεί συνέχεια των Κατηγοριών του Αριστοτέλη όπου τίθεται το πρόβλημα της πρώτης ουσίας, χωρίς όμως να αναιρείται πλήρως η σημασία της δεύτερης ουσίας, του *substratum* των όντων, των καθολικών εννοιών (των εννοιών γένους) για τη γνώση της πρώτης ουσίας, του ορισμένου πράγματος. Σύμφωνα με τον ισχυρισμό του Αριστοτέλη, η καθολική έννοια είναι αυτή που μπορεί να αποδοθεί σε πολλά, άποψη που επικράτησε και στο μεσαίωνα και καθόρισε τη διάκριση σε καθολικούς και ατομικούς όρους⁵. Ο καθολικός όρος, για τον Ockham, δεν υποδεικνύει ένα είδος αντικειμένου της πραγματικότητας, αλλά μαρτυρεί μια διάκριση λογικής τάξεως, μια διάκριση

ανάμεσα σε γλωσσικά στοιχεία. Εντούτοις, ο Ο. δεν εννοεί ότι τα *Universalia* είναι απλώς έπεα περόντα (*flatus vocis*), απλώς σημεία μιας σελίδας, αλλά ερμηνεύει τη γλώσσα ευρύτερα ώστε να περιλαμβάνει πέραν της προφορικής και της γραπτής γλώσσας, την ανθρώπινη σκέψη. Η άποψή του είναι ότι το ανθρώπινο σκέπτεσθαι προχωρεί εν είδει μιας διανοητικής γλώσσας⁶. Θα πρέπει, ίσως, να τονιστεί ότι ο Ο. εφαρμόζοντας τα *universalia* στη σκέψη, τους αφαιρεί το οντολογικό βάρος.

Ο Ockham και άλλοι, όπως ο Duns Scotus, διατυπώνει τη διάκριση ανάμεσα σε: 1] ονόματα ή όρους [*terminus*] πρώτης αναφοράς [*intentio*]⁷, δηλ. παραστάσεις που είναι απλώς τα "φυσικά" σημάδια των πραγμάτων και έχουν αναγκαστική σχέση με αυτά: αντίθετα, δεν έχουν καμιά πραγματολογική ομοιότητα, εκτός από την ομοιότητα που έχει οποιοδήποτε σημάδι με το αντικείμενο που σημαίνει⁸. Λέξεις πρώτης αναφοράς σημαίνουν αντικείμενα που δεν είναι *intentiones* ή έννοιες, όπως, π.χ. άνθρωπος, πέτρα, λευκός, κ.λ.π.⁹ 2] ονόματα ή όρους δεύτερης αναφοράς, δηλ. ονόματα ονομάτων και ομιλιών, όπως οι έννοιες γένους, είδους, οι έννοιες ον, πράγμα, ουσία κ.λ.π. Η δεύτερη αυτή κατηγορία που δεν αναφέρεται απευθείας στο πράγμα, προκαλείται με τη θέληση του υποκειμένου¹⁰. Λέξεις δεύτερης αναφοράς αποδίδονται σε εκείνους της πρώτης, αλλά όχι αντιστρόφως¹¹. Εν ολίγοις, καθολικές έννοιες είναι όροι δεύτερης αναφοράς που αποδίδονται [κατηγορούνται] σε εκείνους της πρώτης.

Για τον Duns Scotus¹² δύο ερωτήματα ετίθεντο ως προς τις καθολικές έννοιες: α) πώς μπορεί μια φύση ή ουσία να γίνει ιδιαίτερη ενώ από τον εαυτό της δεν είναι; β) πώς η αυτή φύση ή ουσία γίνεται μια καθολική έννοια του νου; Για τον Ockham το πρώτο ερώτημα είναι ψευδοπρόβλημα. Γι' αυτόν είναι αυτοπροφανές ότι καθετί που υπάρχει είναι ατομικό και ιδιαίτερο κι έτσι δε χρειάζεται να εξατομικευτεί ή να γίνει ιδιαίτερο. Τα ερωτήματα ως προς το κοινό και την ατομικότητα, για τον Ockham, συνοψίζονται σε ένα, ήτοι: «Τι κάνει μια έννοια καθολική;» ή «Πώς, με καθολικούς όρους, μπορώ να γνωρίσω ατομικές φύσεις;»

Η απάντηση του Ockham¹³ είναι ότι μια έννοια, π.χ. "άνθρωπος" προκύπτει από το συνδυασμό μιας εννοιατικής¹⁴ με μια αφηρημένη γνώση. Η αφηρημένη γνώση παραμένει και συσσωρεύεται στη μνήμη ως συνήθης γνώση γενικεύεται με τη σύγκριση με άλλες παρόμοιες αφαιρετικές γνώσεις για να αναπαραστήσουν, όχι ακριβώς μια αλλά πολλές ατομικότητες. Καθολικότητα, συνεπώς, είναι απλώς ένας τρόπος με τον οποίο μια επαρκώς γενικευμένη αφαιρετική γνώση μπορεί να αποδοθεί και έτσι υπάρχει εξ ολοκλήρου στο νου¹⁵. Από την πλευρά των ατόμων, όμως, θεωρείται ότι υπάρχει μόνον η ατομικότητα και η ομοιότητα των ατομικών φύσεων.

Μια άλλη διάκριση που γίνεται από τον Ο. αφορά στους όρους *αφηρημένο* και *συγκεκριμένο*. Η διάκριση εδώ είναι καθαρώς συντακτική¹⁶. Γίνεται ανάμε-

σα σε εκφράσεις όπως "άνθρωπος", "λευκός", "ζών" και τα ουσιαστικά που παράγονται από αυτά, π.χ. σοφός-σοφία, τριγωνικός-τριγωνικότητα, άνθρωπος-ανθρωπότητα, λευκός-λευκότητα. Ενώ η "σοφία" σημαίνει κάποιο χαρακτηριστικό ή ποιότητα, "σοφός" σημαίνει τα άτομα που παρουσιάζουν την ποιότητα. Αφηρημένοι, δηλ., όροι σημαίνουν αφηρημένες οντότητες. Βεβαίως, για τον Ο. δεν υπάρχει η λευκότητα, αλλά επιμέρους αντικείμενα που έχουν λευκότητα, σε αντίθεση με την πλατωνική οντολογία¹⁷. Η "σωφροσύνη" αντίθετα προς τον "σώφρονα" είναι ό,τι ο Russell θεωρούσε ως ατελές σύμβολο. Το νόημά της δεν μπορεί να εξετασθεί μεμονωμένα. Ό,τι πρέπει να κάνουμε εάν χρειάζεται να εκθέσουμε το νόημα ενός αφηρημένου όρου είναι να δείξουμε τις διάφορες προτάσεις στις οποίες μπορεί να απαντάται¹⁸. Ο Ο. επιχειρεί να συνδέσει τις αφηρημένες έννοιες με την έννοια της αναγκαιότητας, π.χ. « Άνθρωποι... κατ' ανάγκην...» Επιχειρεί, σε γενικές γραμμές, να αποκαθάρει τους αφηρημένους όρους υποκαθιστώντας τους με τα συγκεκριμένα τους αντίστοιχα. Όλα, δηλ., τα συμπραζόμενα της μορφής "F-τητα" μπορούν να υποκατασταθούν από τροπικά συμπραζόμενα της μορφής "F-πράγματα κατ' ανάγκην... Εντούτοις, μπορεί να γίνει δεκτό ότι αφηρημένοι όροι σημαίνουν εξ ολοκλήρου αντικείμενα¹⁹; Είναι, λοιπόν, εμφανής πλέον η τάση του νομιναλισμού προς την εξατομίκευση, η οποία μεθοδεύεται σε όλα τα επίπεδα της θεωρίας.

Στο πεδίο της Ηθικής, διακρίνεται θετικισμός²⁰ και βουλησιαρχία. Μια πράξη είναι καλή και ηθική, όχι επειδή συμφωνεί με ένα νόμο που υπάρχει αφ' εαυτού του και διέπει ακόμη και τη βούληση του Θεού²¹, αλλά απλώς επειδή ορίζεται και διατάσσεται από τη βούληση του Θεού. Η θεική βούληση είναι ηθική νόρμα και πρέπει να την υπακούει κάθε δημιουργήμα²². Έτσι βλέπουμε πως η προσπάθεια για την εξατομίκευση των εννοιών, προτάσεων και νοημάτων συνυφαίνεται με μια βουλησιαρχική θεωρία ηθικής.

Κατά τον 17ο αι. όπου επιχειρείται συστηματικά, αφενός μεν η θεμελίωση της επιστήμης, με την οργάνωση των εννοιών της, αφετέρου δε των πολιτικών όρων της σύγχρονης αστικής κοινωνίας, με τη θέσμιση των κοινών κανόνων της, παρατηρείται ένας μετριασμός απέναντι στη ριζική αμφισβήτηση των καθολικών εννοιών και η υποκατάστασή τους με τις κοινές έννοιες, όπως παρατηρούμε τόσο στον Τ. Hobbes όσο και στον Β. Spinoza²³.

Και ο Τ. Hobbes, χειριζόμενος τον νομιναλισμό για τη συγκρότηση της θεωρίας του, θέτει το πρόβλημα της ατομικότητας και μοναδικότητας των όντων· δέχεται ότι ανάμεσα στα ονόματα και τη σκέψη δεν υπάρχει άμεση σχέση, αλλά μεσολαβεί η δράση της σκέψης. Έτσι, τα ονόματα, πρωταρχικά, μας πληροφορούν για τις αντιλήψεις των ομιλητών²⁴. Ακόμη κι αν μια καθολική έννοια ή όρος σημαίνει μια διανοητική αναπαράσταση ή fictio, δεν σημαίνει αναγκαία ότι δεν έχει σχέση με την πραγματικότητα. Μπορεί να έχουμε μian

έμμεση σχέση μαζί της στο βαθμό που μια διανοητική παράσταση προκαλ τύπο αντίληψής της στο νου του που έχει προκληθεί από ένα εξωτερικό ερέθισμα²⁵. Το αιώνιο πρόβλημα των «σχέσεων» —των ομοιοτήτων και κανονικοτήτων δηλαδή που μας επιτρέπουν να κατατάσσουμε, συμβατικά έστω, στις ίδιες κατηγορίες αντικείμενα ατομικά και μοναδικά— παρακάμπτεται με την επισήμανση ότι οι σχέσεις, οιασδήποτε φύσης, ανάμεσα στις ατομικές οντότητες είναι αιτιακές. Και μια αιτιακή σχέση ισοδυναμεί με το μηχανικό αποτέλεσμα της τοπικής επαφής ενεργούντος και υφιστάμενου σώματος²⁶.

Τα ονόματα μπορεί να 'ναι συγκεκριμένα ή αφηρημένα²⁷. Συγκεκριμένα ονόματα μπορεί να σημαίνουν σώματα ή τις ιδιότητές τους ή ονόματα. Αφηρημένα ονόματα προσδιορίζουν «τις αιτίες των συγκεκριμένων ονομάτων». Υπάρχουν δύο κατηγορίες των συγκεκριμένων ονομάτων, κύρια ονόματα και καθολικής χρήσης. Κύρια ονόματα, όπως "Πέτρος" και "αυτό το δέντρο" είναι ιδιαίτερα, αναφέρονται σε ένα πράγμα μόνον· ένα καθολικής χρήσεως όνομα, όπως "άνθρωπος", "άλογο" "δέντρο", προσδιορίζει κάθε μέλος μιας κατηγορίας πραγμάτων, αν και όταν προφέρεται μπορεί να προκαλέσει στο μυαλό μian εικόνα ενός ιδιαίτερου μέλους. «Δεν υπάρχει στον κόσμο τίποτε καθολικό, εκτός από κάποια ονόματα, γιατί καθένα από τα ονομαζόμενα πράγματα είναι ατομικό και μοναδικό»²⁸. Ένα καθολικό όνομα αποδίδεται σε πολλά πράγματα εξαιτίας της ομοιότητας κάποιων ιδιοτήτων ή ποιότητάς τους· κι ενώ ένα κύριο όνομα φέρνει στο νου ένα πράγμα μόνον, τα καθολικά ανακαλούν κάποιο από τα πολλά. Όμως, «δεν υπάρχει τίποτε καθολικό εκτός από ονόματα», ο κόσμος δεν περιέχει ουσίες για να τις προσδιορίσουν καθολικά ονόματα. "Καθολικό" είναι το όνομα ορισμένων ονομάτων, όχι μια μορφή της ύπαρξης που προσδιορίζεται από ένα όνομα. Με την παραπάνω πρόταση ο Η. αντιτίθετο στη θεωρία της ουσίας.

Έτσι, "καθολικό" είναι ένα όνομα ενός ονόματος που αποδίδει μια ορισμένη χρήση του. Η πλάνη των αριστοτελιστών, για τον Η., ξεκινούσε από τη χρησιμοποίηση ενός καθολικού σαν να ήταν ένα ιδιαίτερο είδος. Κύριο όνομα, για το νομιναλισμό του Η. προσδιορίζει ένα ατομικό σώμα με μια μοναδική σύνθεση ιδιοτήτων. Οι αριστοτελικοί χρησιμοποιούσαν το ίδιο μοντέλο για καθολικά ονόματα και σκέφτονταν πώς θα το προσάρμοζαν ή θα το απέδιδαν σ' ένα αντικείμενο της σκέψης, την ουσία του ανθρώπου. Αντιμετωπίζοντας τον όρο "άνθρωπος" ο φιλόσοφος θα 'πρεπε να ψάξει για την ουσία που προσδιορίζονταν από αυτό. Ο Η., ως μηχανικιστής φιλόσοφος, υποστήριζε πως ο κόσμος έχει συντεθεί μόνον από κινούμενα σώματα· δεν υπάρχουν ουσίες πίσω από τα φαινόμενα για να τις αποδώσουμε ονοματικά. Αποκαλούμε ονόματα ως καθολικά, επειδή αναφέρονται σε πολλούς και διαφορετικούς ανθρώπους, παρά γιατί το καθένα είναι κάτι πραγματικό²⁹.

Ο Hobbes υποκαθιστά τις καθολικές έννοιες με τις κοινές ιδιότητες των

σωμάτων. Για τον Ockham οι κοινές ιδιότητες ήταν μη αναγκαίες οντότητες και στη θέση τους τοποθετούσε ομοιότητες ανάμεσα στα πράγματα, όχι δηλ. κοινά πραγματικά γνωρίσματα. Ένα κόκκινο τριαντάφυλλο δεν έχει τίποτε κοινό με κάποιο άλλο κόκκινο τριαντάφυλλο, το ίδιο κι ένα κύκλος κ.λ.π. Η ερυθρότητα ενός τριαντάφυλλου είναι ιδιαίτερη κι απλώς μοιάζει με την ερυθρότητα ενός άλλου, δηλ. λέξεις όπως ερυθρότητα είναι οντολογικοποιήσεις [entia rationis]³⁰. Αν όμως υπάρχουν μόνο τα επιμέρους και ξεχωριστά πράγματα και οι γενικές έννοιες υποδηλώνουν μόνον υποκειμενικές κατασκευές, τότε τίθεται εύλογα το πρόβλημα για την εγκυρότητα της γνώσης ακόμη και των επιμέρους πραγμάτων.

Το ότι ο Hobbes υποκαθιστά τις καθολικές έννοιες με τις κοινές ιδιότητες ή ενδιαθετήματα των σωμάτων μπορεί να θεωρηθεί ότι επιχειρεί τη σύνδεση των εννοιών με κάτι πραγματικό. Εντούτοις, έχει διατυπωθεί η επιφύλαξη ότι η απόδοση ορισμένων ενδιαθετικών κατηγορημάτων σε συγκεκριμένα σώματα είναι αναγκαστικά εικότολογική³¹.

Προκειμένου για την ορθή χρήση των ονομάτων και τη γνώση, ο Η. στρέφει την προσοχή στην τέχνη του ορισμού. «Η φύση η ίδια δεν μπορεί να σφάλει και μόνον εξαιτίας του πλούτου της γλώσσας τους οι άνθρωποι γίνονται πιο σοφοί ή πιο τρελοί από το συνηθισμένο»³². Το στοιχείο της αυθαιρεσίας και του παραλόγου τοποθετείται στις λέξεις, τη χρήση τους, κυρίως στη διάταξη των ονομάτων στις αποφάνσεις και την απόδοση των σημασιών των λέξεων. Επιχειρείται να μεταφερθεί ο προβληματισμός από τη λέξη [αν έχει προέλθει φύσει ή κατόπιν σύμβασης] στην πρόταση. Έχοντας ορίσει καθεμιά λέξη, περνάμε στη σύνδεση και σύνθεσή τους στην πρόταση [κι αποφεύγουμε έτσι τη χίμαιρα να αποφανθούμε κάτι ψευδές όπως «ένα τετράγωνο είναι κυκλικό»³³] και στην πράξη του λογίζεσθαι, τον συλλογισμό, δηλ. τη συγκεφαλαίωση των λογικών συνεπειών που συνδέουν μια πρόταση με κάποια άλλη³⁴. Έτσι η λογική ακολουθία που ανακαλύφθηκε σε μια περίπτωση καταγράφεται και καταχωρίζεται στη μνήμη ως καθολικός κανόνας, απελευθερώνοντας τους υπολογισμούς μας από χρόνο και χώρο...»³⁵. Δίδεται δηλ. η εντύπωση ότι οι λέξεις μπορούν να οργανωθούν έτσι στις προτάσεις, ώστε να συμπεριφέρονται με την ίδια αναγκαιότητα όπως τα πράγματα. Το πρότυπο του ορισμού έλκεται από τη γεωμετρία και για τον Η. στη γεωμετρία, τα αξιώματά μας είναι αποδεικτικά επειδή, απλούστατα, είμαστε εμείς οι αποκλειστικοί δημιουργοί και επινοητές τους³⁶. Είναι εξάλλου χαρακτηριστικός ο ισχυρισμός του ότι «δεν γνωρίζουμε παρά όσα εμείς κατασκευάζουμε». Το ερώτημα βέβαια τι κατασκευάζει ο άνθρωπος και τι όχι, δεδομένης της απεριόριστης παραγωγικής πρακτικής και πνευματικής του δύναμης δεν είναι απλό να απαντηθεί· επίσης και το ερώτημα: εφόσον τις προτάσεις τις κατασκευάζουμε εμείς, είναι δυνατόν με αυτές να

ανακατασκευάσουμε ό,τι στην πραγματικότητα δεν έχουμε κατασκευάσει εμείς οι ίδιοι;

Ο νομιναλισμός του Η. μπορεί να συνδεθεί με τον ατομικισμό της θεωρίας του αλλά και με την ανάγκη να συναινέσουν τα άτομα προκειμένου να συμβιώσουν ειρηνικά. Εντούτοις, μπορεί να εντοπιστεί μια αντινομία, στο φιλελευθερισμό του Η. η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων διασφαλίζεται μέσω του κράτους, δηλ. μέσω της θέσπισης κοινών κανόνων σεβαστών από όλους. Αφενός μεν απαιτείται η υπακοή σε γενικούς νόμους [και σ' αυτό το σημείο μπορεί να γίνει κατανοητή η κοινωνική σημασία των κοινών εννοιών-ιδιοτήτων], αφετέρου διατυπώνονται τα φυσικά δικαιώματα της ατομικότητας. Η επιλογή της λύσης μέσω σύμβασης υπονοεί, βέβαια ότι οι κοσμικές συμβάσεις μπορούν να λυθούν αφήνοντας, τελικά, την εξέλιξη ανοιχτή.

Στην περίπτωση του Spinoza έχουμε, πιστεύω, έναν ιδιάζοντα νομιναλισμό, από την άποψη ότι: α) Ο S. απορρίπτει τις *notiones Universales* και τους *termini Transcendentales*³⁷ ως νοητά είδη και οντολογικοποιήσεις, αλλά δέχεται ότι ανάμεσα στις ιδιαίτερες ουσίες υπάρχουν κοινά³⁸. Οι κοινές έννοιες-ιδιότητες μπορεί να θεωρηθεί ότι συνιστούν έναν επιδέξιο χειρισμό των καθολικών εννοιών, που στην πραγματικότητα δεν τις αναιρεί. β) Τίθεται το πρόβλημα για τη γνώση της υπόστασης ως ιδιαίτερου πράγματος που εν ενεργεία υπάρχει³⁹. η υπόσταση είναι τα κατηγορήματά της [Hθ. I, Θ. 11], τα κατηγορήματα Σκέψης-Έκτασης, δηλ. οι νόμοι της σκέψης-φύσης⁴⁰ [ή πράξης]. Τα επιστημονικά καθήκοντα συνοψίζονται, πρωταρχικά, στη διατύπωση των κοινών νόμων, αλλά και στη διερεύνηση των ιδιαίτερων "τροποποιήσεων" τους στην κάθε επιμέρους περίπτωση⁴¹.

Η ανασύνθεση επιμέρους και κοινού για τη συγκρότηση της ιδιαιτερότητας, του ατόμου ως υποκειμένου, μπορεί να θεωρηθεί ότι επιχειρείται στο ανώτερο είδος γνώσης [που εκτίθεται στην Ηθική V] και, πρακτικά, στην ανώτερη μορφή Δημοκρατίας. Αλλά το να αποτελέσει ο άνθρωπος για τον άνθρωπο Θεό [Hθ. IV, Θ. 35, Σχόλιο], δηλ. να γίνει αποδεκτός ως αυτό που όντως είναι, συμβαίνει σπανίως, αποτελώντας ιδεώδες⁴².

Συνοπτικά μπορούν να διαπιστωθούν τα εξής:

α) Ο νομιναλισμός επιχειρεί να αναιρέσει το ρεαλισμό, ασκώντας κριτική στις καθολικές έννοιες, στην κλασική έννοια της ουσίας, στην πραγματικότητα, στη σύσταση δεσμευτικών κανόνων που δεν νομιμοποιούν την επιμέρους βούληση. Αλλά, και αντιστρόφως, ο ρεαλισμός επιχειρεί να αναιρέσει το νομιναλισμό, με τα επιχειρήματά⁴³ ότι ο ν. αναδεικνύει την αισθητηριακή αντίληψη ως πηγή γνώσης των επιμέρους πραγμάτων, η οποία είναι ανίσχυρη για την εκπλήρωση της πλήρους γνώσης, με αποτέλεσμα την καταφυγή στην άμεση ενόραση και τη μυστικοποίηση της πραγματικότητας. Επίσης, η έννοια του κανόνα δεν μπορεί να συσταθεί από το ν. εφόσον δεν αντιστοιχεί σε κάποιο εμπειρικό

πράγμα και έτσι συνιστά καθολική έννοια, δηλ. υποκειμενική κατασκευή.

Η διαμάχη αυτή, πιστεύω, αν και έχει τύχει να πάρει τη μορφή διαλόγου μεταξύ κωφών, διατυπώνει την ανοιχτή αντίθεση ατομικού-κοινού, έτερου-ταυτού, η οποία εντούτοις ευνοεί την απεριόριστη εξέλιξη της σκέψης, ενώ ταυτοχρόνως μένουν ανοιχτές οι εξελίξεις της πραγματικότητας.

β) Ο νομιναλισμός κατά το 17ο αι. μπορεί να θεωρηθεί ότι μετριάζεται με την υποκατάσταση των καθολικών εννοιών από τις κοινές έννοιες, και τούτο μπορεί να συνδεθεί με τους επιστημονικούς όσο και τους πολιτικούς σκοπούς για τη θεμελίωση των αστικών θεσμών.

γ) Μπορεί επίσης να υποστηριχθεί ότι ο διάλογος Πλάτωνα-Σοφιστών, ρεαλισμού-νομιναλισμού, αναδιατυπώνεται διαρκώς καθώς έλκεται από τα υπάρχοντα προβλήματα, την ανοιχτή αντινομία ν' αναδειχθεί η ιδιαιτερότητα του ατόμου και ταυτοχρόνως να συνυπάρχει παραγωγικά με τους άλλους υπό ένα διασφαλισμένο θεσμικό πλαίσιο σχέσεων συνεπώς αμφοτέρα γονιμοποιούν τη σκέψη και υπηρετούν το πράττειν. Η υπέρβαση, ή καλύτερα η ανασύνθεσή τους, συνιστά ιδεώδες, που όμως αναδύεται μέσω της συνύπαρξής ταυτού και έτερου.

Πρέπει να παρατηρηθεί όμως ότι οι αξίες που φαίνονταν ενσωματωμένες στα ίδια τα όντα μέσω της ειδητικής τους σύστασης καθώς και του τελεολογικού τους προορισμού, παύουν πλέον να δεσμεύουν την περιοχή του Είναι. Οι κοινόι κανόνες συνδέονται με τις συμβάσεις αποκτώντας έναν πρόσκαιρο, και υποθετικό, χαρακτήρα, αφήνοντας όμως ανοιχτή κάθε εκδοχή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. William of Ockham, *Philosophical Writings*, μτφ. και εισαγωγή P. Boehner, O. F. M., The Library of Liberal Arts, Indianapolis, 17η έκδ. 1977, σ. ix.
2. Περισσότερα για τη ζωή του Ο., την αντίθεσή του με τον Πάπα και τη συμμαχία του με το γερμανό Αυτοκράτορα, βλ. στην ευσύνοπτη εισαγωγή του Boehner.
3. A. Dictionary of Philosophy, Pan Books, MacMillan Press, London, 1979, σ. 250.
Ο νομιναλισμός μπορεί να θεωρηθεί, από κοινωνική άποψη, ως η "αντιπολίτευση" του μεσαιωνικού σχολαστικισμού, κυρίως του θωμισμού, δίδοντας έμφαση στην ατομικότητα που λίγο-πολύ είχε συνδεθεί με την αμαρτία και την ατέλεια. Εντούτοις, για τον Π. Κονδύλη, με βάση την έρευνα των τελευταίων δεκαετιών, ο κοινός παρανομαστής των διαφόρων τάσεων του ν. πρέπει να αναζητηθεί όχι σε λογικές και γνωσιοθεωρητικές, παρά σε ορισμένες βασικές θεολογικές θέσεις [σ. 35]. «Ο νομιναλιστικός σκεπτικισμός στρέφεται αποκλειστικά ενάντια στην έλλογη γνώση και όχι στην εκκλησιαστική διδασκαλία» [σ. 39]. Βλ. την εκτεταμένη ενότητα την αφιερωμένη στον νομιναλισμό, όπου εξετάζονται οι ιστορικές, μεταφυσικές, γνωσιοθεωρητικές ορίζουσες του νομιναλισμού [σσ. 29-78], στην: Κριτική της Μεταφυσικής στη Νεότερη Σκέψη, εκδ. Γνώση 1983.
4. Βλ. Πλάτωνος, Κρατύλος, όπου εκτίθεται η προβληματική αν τα ονόματα έχουν προκύψει

- νόμω ή φύσει επίσης, αν δεν είναι δυνατό να μάθουμε για τα πράγματα από τα ονόματά τους, όποια προέλευση κι αν έχουν, αφού οι λέξεις δεν είναι παρά εικόνες, αλλά διερευνώντας αυτά τα ίδια τα πράγματα (αλλά πολύ μάλλον αυτά εξ αυτών και μαθητέον και ζητητέον, 439b).
5. Βλ. «The Ontology of William of Ockham», M. J. Loux, στο *Ockham's Theory of Terms, Part I of the Summa Logicae*, μτφ. και εισαγωγή από τον M. J. Loux, University of Notre Dame Press, London, 1974, s. 2.
  6. ό.π., σ. 3.
  7. Intentio σημαίνει έννοια ή διανοητικό όρο, βλ. Boehner, εισαγωγή, σ. xxiii.
  8. W. Windelband-H. Heimsoeth, *Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας*, β' τόμος, μτφ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1982, σ. 102.
  9. Boehner, ό.π.
  10. Βλ. Windelband, ό.π.
  11. Βλ. Boehner, ό.π., σ. xxiii.
  12. ό.π.
  13. ό.π.
  14. Η εννοιακή γνώση δίδεται, στον Duns Scotus και τον Ockham, χωρίς τη μεσολάβηση νοητών ειδών, διαμέσου παραστάσεων, βλ. Windelband, σ. 102. Αυτή η άμεση γνώση αποτελεί τη βάση για μια αυτοπροφανή πρόταση, δηλ. ότι το πράγμα που βιώνουμε υπάρχει, είναι παρόν... [Boehner, σ. xxiv].
  15. Βλ. επίσης Spinoza, Ηθική ΙΙ, Θεώρημα 40, Σχ. ΙΙ, πώς εξηγεί τη γένεση των καθολικών εννοιών, των οντολογικοποιησεων [entia rationis], ως επικουριών της φαντασίας, από το σχηματισμό τόσο πολλών εικόνων που ξεπερνούν τη δύναμη της φαντασίας και το πνεύμα δεν μπορεί να διακρίνει τις επιμέρους διαφορές. Επιχειρεί όμως να τις διακρίνει από τις κοινές έννοιες, που αφορούν σε κοινές και συγκεκριμένες ιδιότητες των πραγμάτων. Για περισσότερα, βλ. Gueroult, *Spinoza*, Εκδ. Aubier-Montaigne, 1968, σσ. 417 κ.εξ., επίσης του ίδιου, *Spinoza, L'Amé*, Aubier-Montaigne, 1974, σσ. 370 κ.εξ.
  16. Βλ. M. J. Loux, Εισαγωγή, σ. 5.
  17. ό.π., σ. 7.
  18. ό.π., σσ. 11-12.
  19. ό.π.
  20. Βλ. Boehner, Εισαγωγή, σ. xlviii.
  21. Αντιθέτως, την υπαγωγή του Θεού σε αιτιακούς νόμους συναντάμε στον Spinoza, χειρισμό με σαφές πολιτικό περιεχόμενο, που ξεσήκωσε την μήνιν των θεολογούντων εναντίον του, στην οποία ρητά αναφέρεται στην Επιστολή VI, προς Oldenbourg, Απρ. 1662, βλ. επίσης Ηθ. Ι, Παράρτημα, επίσης Ηθ. ΙΙ, Θ. 3, στην έκδοση του Konrad Blumenstock, Darmstad, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1967.
  22. Εφόσον όμως η έννοια του όντος αφορά σε συγκεκριμένα πράγματα, συνεπάγεται αγνωστικισμός ως προς την έννοια του Θεού. «Η μόνη ανοιχτή πιθανότητα είναι ότι θα μπορούσαμε να έχουμε μια έννοια του Θεού που συντίθεται από έννοιες εν αφαιρέσει από τα δημιουργημένα πλάσματα». [Boehner, xl].
  23. Παρόλο βέβαια που υπάρχουν πολλές διαφορές αναμεταξύ τους σε όλα τα πεδία της σκέψης τους, στις οποίες όμως δεν μπορεί, εύλογα, να αναφερθούμε επί του παρόντος.
  24. «Γενικά η ομιλία χρησιμεύει στη μετατροπή του νοητού λόγου σε λεκτικό ή της αλληλουχίας των σκέψεων σε αλληλουχία λέξεων...» Τ. Χομπς, *Λεβιάθαν*, κεφ. 4, εκδ. Γνώση, 1989 [εισαγωγή: Α. Μεταξόπουλος, Μτφ.: Γ. Πασχαλίδης - Α. Μεταξόπουλος], σ. 102.
  25. R. Peters, *Hobbes*, εκδ. Penguin 1956, σ. 119.
  26. Μεταξόπουλος, Εισαγωγή *Λεβιάθαν*, σ. 14-15.

27. Β. Γρηγοροπούλου, *Θεωρίες και Μέθοδοι στον Τ. Hobbes*, δευτερεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, υπό την επίβλεψη του καθηγητή Ν. Αυγελή, που κατατέθηκε μαζί με την πρωτεύουσα εργασία με τίτλο: *Το πρόβλημα της ελευθερίας στον Leviathan του Τ. Hobbes*, [επίβλεψη διαδοχικώς: Α. Μπαγιόνας και Γ. Πλάγγου] και ενεκρίθη από τη Φιλοσοφική Σχολή Θεολογίας, τον Μάιο 1988, βλ. επίσης το ομώνυμο κείμενο στο περιοδικό Λεβιάθαν, τ. 4, 1989.
28. Λεβιάθαν, σ. 104.
29. Σύμφωνα με την κριτική του J. Watkins στο, *Hobbes's system of Ideas*, London 1965, σ. 142, ο Η. δε μας λέει τίποτε για τη σχέση ονόματος και πράγματος, επειδή ο ματεριαλισμός του και η αιτιακή του ψυχολογία δεν του επέτρεπαν να την περιγράψει. Μπορούσε και όντως έδωσε μια αιτιακή εξήγηση για τον τρόπο με τον οποίο ένα πράγμα μπορεί να εμφανίσει μια αντίληψη για τον εαυτό του στο μυαλό κάποιου. Μπορούσε και έδωσε μια αιτιακή ερμηνεία για τον τρόπο με τον οποίο κάποιος μπορεί να σημάνει την παρουσία μιας αντίληψης στο νου του φτιάχνοντας ένα φωνητικό ήχο· αλλά δεν έδωσε μια αιτιακή εξήγηση για τη σχέση ανάμεσα στο όνομα και το πράγμα που ονομάζει.
30. Francis Haserot, «Spinoza and the status of Universals», στο *Philosophical Review*, Oct. 1950, Cornell University Press, Ithaca, N.Y., σσ. 469-492, όπου ο Η. ασκεί δριμυτή κριτική στο νομιναλισμό, ενώ υποστηρίζει ότι ο Spinoza παίρνει ρεαλιστικές θέσεις, άποψη διαφιλονικούμενη. Βλέπε επίσης την απάντηση του J. Feibleman, «Was Spinoza a Nominalist?», *The Philosophical Review*, vol. LX, N.3, σσ. 386-89.
31. Μεταξόπουλος, Εισαγωγή, σ. 15.
32. Λεβιάθαν, κεφ. 4, σ. 107.
33. ό.π., σ. 109.
34. ό.π., σ. 108.
35. ό.π., σ. 105.
36. Hobbes, E. W., VII, σ. 184-5.
37. Ηθική II, Θεώρημα 40, Σχόλιο II.
38. Ηθ. I, Θ. 17, Σχ.
39. Πάνω στο ζήτημα της υπόστασης δέχομαι την άποψη του P. Macherey [την οποία τελευταία δημοσίευσε στο κείμενό του *Spinoza est-il moniste?* στο συλλογικό τόμο *Spinoza: Puissance et Ontology*, éd. Kimé, Paris 1944, σσ. 39-53] όπου επιχειρεί να ανασκευάσει την κλασική άποψη των Hegel, Russell, Rorty, οι οποίοι, παραδόξως, συμπίπτουν στην ταύτιση Θεού [Υπόστασης]-Φύσεως, τονίζοντας ο Μ. ότι Υπόσταση είναι ιδιαίτερο πράγμα. Επί τη βάση αυτής της θέσεως μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο S. δεν θέτει, στην πραγματικότητα το πρόβλημα του Θεού, αλλά του ιδιαίτερου πράγματος, της "πρώτης ουσίας" κατ' Αριστοτέλη.
40. Βλ. A. Wolf, *The Correspondence of Spinoza* [μτφ. και εισαγωγή A. Wolf, Franc Cass & Co LTD, 1966, εισαγωγή σ. 62], όπου αποδίδει το κατηγορήμα της Έκτασης ως φυσική ενέργεια που διατυπώνεται με τους νόμους κίνησης-αδρανείας.
41. Βλ. Ηθ. I, Θ. 28, όπου ο S. αναφέρεται στις τροποποιήσεις [modificationes] τῶν κατηγορημάτων· επίσης, Ηθ. II, Θ. 4, Απόδ., όπου ο S. γράφει ότι η άπειρη νόηση δεν είναι δυνατό να περιλαμβάνει τίποτε άλλο εκτός από τα κατηγορήματα του Θεού και τις τροποποιήσεις του [affectiones].
42. Βλ. Ηθ. V, Θ. 20, Σχ. & Θ. 42, Σχ.
43. Βλ. Haserot, ό.π., σσ. 470-1.

Θεόδωρος Α. Αργής, Δρ. Φ.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ'

- Achtenhagen, F., Wienold, G.: Lernsequenzen im Englischunterricht: Überlegungen zur Konstruktion von Lehrbucheinheiten im Grammatikanfangsunterricht. In: Robinsohn, S.B. (Hrsg.), Curriculumentwicklung in der Diskussion. Stuttgart u. Düsseldorf 1972, 84-88.
- Achtenhagen, F., Wienold, G. u. a.: Lehren und Lernen im Fremdsprachenunterricht. 2 Bde., München 1975.
- Aggis, Th.: Lokale Präpositionen im Deutschen und ihre griechischen Entsprechungen. Konstanz 1986.
- Alatis, J.E. (ed.): Contrastive Linguistics and Its Pedagogical Implications. 19th Annual Round Table, Washington, D.C. 1968.
- Alexander, L.G., Stannard Allen, W., Close, R.A., O'Neill, R.J.: English Grammatical Structure: A General Syllabus for Teachers. London 1975.
- Allen, J.-P.B.: Pedagogic Grammar. In: Allen/Corder 1974, 59-92.
- Allen, J.-P.B., Corder, P.S. (Hrsg.): The Edinburgh Course in Applied Linguistics. London 1974. Vol. III: Techniques in Applied Linguistics.
- Allen, J.-P.B., Widdowson, G.H.: Teaching the Communicative Use of English. In: International Review of Applied Linguistics, XII (1974), 1-21.
- Arndt, H.: Wissenschaftliche Grammatik und Pädagogische Grammatik. In: Neusprachliche Mitteilungen XXII (1969), 65-76.
- Bausch, K.R., Gauger, H.M.: Interlinguistica. Studien zum Sprachvergleich und Übersetzen. Festschrift für M. Wandruszka. Tübingen 1971.
- Bausch, K.R.: Kontrastive Linguistik. W.A. Koch (Hrsg.): Perspektiven der Linguistik, Band 1, Stuttgart 1973, 159-182.
- Bausch, K.R. (Hrsg.): Beiträge zur didaktischen Grammatik: Probleme, Konzepte, Beispiele. Königstein/Ts. 1979.
- Bausch, K.R.: Die Erstellung von didaktischen Grammatiken als Exempel für das Verhältnis von angewandter Linguistik, Fremdsprachendidaktik und Sprachlehrforschung. In: Bausch 1979a, 2-24.

- Barkowski, H., Harnisch, U., Kumm, S.: Grammatikvermittlung im Deutschunterricht für türkische Arbeiter. In: Deutsch lernen II (1977), 42-49.
- Barkowski, H., Harnisch, U., Kumm, S.: Handbuch für den Deutschunterricht mit ausländischen Arbeitnehmern. Königstein/Ts. 1980.
- Barkowski, H.: Kommunikative Grammatik und Deutschlernen mit ausländischen Arbeitnehmern. Königstein/Ts. 1982.
- Bergenholtz, H., Mugdan, J. (Hrsg.): Lexikographie und Grammatik. Akten des Essener Kolloquiums zur Grammatik im Wörterbuch, 28. - 30.6.84. Lexicographica. Series Maior Bd. 3. Tübingen 1985.
- Bergmann, R., Pauly, P.: Einführung in die Sprachwissenschaft für Germanisten. München 1975.
- Bernstein, W.: Sprachvergleich und Bezugnahme auf die Muttersprache im Fremdsprachenunterricht. Zielsprache Deutsch 1975/3, 17-25.
- Billows, F.L.: Kooperatives Sprachenlernen. Heidelberg 1973.
- Boeck, W. (Hrsg.): Kommunikativ-funktionale Sprachbetrachtung als theoretische Grundlage für den Fremdsprachenunterricht: Ein Sammelband. Leipzig 1971.
- Bosco, F.J., DiPietro, R.J.: Instructional Strategies: Their Psychological and Linguistic Bases. In: R.C. Lugton (Hrsg.), Toward a Cognitive Approach to Second Language Acquisition. Philadelphia: Center for Curriculum Development, 1971.
- Breen, M.P., Candlin, Ch.N.: The Essentials of a Communicative Curriculum in Language Teaching. In: Applied Linguistics I (1980), 89-112.
- Burgschmidt, E., Götz, D.: Kontrastive Linguistik deutsch/englisch. München 1974.
- Bussmann, H.: Lexikon der Sprachwissenschaft. Stuttgart 1983.
- Butzkamm, W.: Psycholinguistik des Fremdsprachenunterrichts. Natürliche Künstlichkeit: Von der Muttersprache zur Fremdsprache. Tübingen 1989.
- Butzkamm, W.: Unterrichtsmethodische Problembereiche. In: Bausch, K.-R., Christ, H., Hüllen, W., Krumm, H.-J. (eds.), Handbuch Fremdsprachenunterricht. Tübingen 1989, 153-158.
- Butzkamm, W., Eschbach: Prinzip der Einsprachigkeit/Rolle der Muttersprache. In: Bausch, K.-R., Christ, H., Hüllen, W., Krumm, H.-J. ds.) Kongressdokumentation der 10. Arbeitstagung der Fremdsprachendidaktiker. Tübingen 1985, 133-142.
- Candlin, Ch.N.: The Status of Pedagogical Grammars. In: Corder/Roulet 1973, 56-64.
- Candlin, Ch.N., Leather, J.H., Bruton, C.J.: Doctors in Casualty: Applying Communicative Competence to Components of Specialist Course Design. In: International Review of Applied Linguistics XIV (1976), 245-272.

- Chastain, K.: *Developing Second-Language Skills: Theory to Practice*. Chicago 2. Aufl. 1976.
- Clahsen, H.: *Spracherwerb in der Kindheit. Eine Untersuchung zur Entwicklung der Syntax bei Kleinkindern*. Tübingen 1982.
- Closset, F.: *Didaktik des neusprachlichen Unterrichts*. München 21971. (Ins Griechische übersetzt, ergänzt und veröffentlicht von Aggis Theodoros, unter dem Titel: *Fr. Closset: DIDAKTIKI TON XENON GLOSSON*. Kavala 1979).
- Corder, S.P.: *Zur Beschreibung der Sprache des Sprachlerner*. *Reader zur kontrastiven Linguistik* (1972), 175-184.
- Corder, S.P.: *Introducing Applied Linguistics*. Harmondsworth 1973.
- Corder, S.P., Roulet, E. (Hrsg.): *Theoretical Models in Applied Linguistics*. Paris u. Bruxelles 1973.
- Corder, S.P., Roulet, E. (Hrsg.): *Linguistic Insights in Applied Linguistics*. Paris u. Bruxelles 1974.
- Corder, S.P.: *A Role for the Mother Tongue*. In: Gass, S./Selinker, L. (eds.), *Language Transfer in Language Learning*. Rowley et al. 1983, 85-97.
- Coseriu, E.: *Über Leistung und Grenzen der kontrastiven Grammatik*. In: *Probleme der kontrastiven Grammatik*. Moser, H. (Hrsg.), Düsseldorf 1970, 9-30.
- Czepluch, H., Janssen, H., Tuschinsky, J.: *Wie viele pädagogische Grammatiken für den Fremdsprachenunterricht?* In: *Linguistik und Didaktik VIII* (1977), 219-230.
- Davis, M.W.: *Transformational Grammar and Written Sentences*. The Hague and Paris 1973.
- De Grève, M., Passel Van F.: *Linguistik und Fremdsprachenunterricht*. München 1971.
- Dietrich, R. (Hrsg.): *Aspekte des Fremdspracherwerbs*. Kronberg/Ts. 1976.
- Digeser, A.: *Fremdsprachendidaktik und ihre Bezugswissenschaften*. Einführung, Darstellung, Kritik, Unterrichtsmodelle. Stuttgart 1983.
- Digeser, A.: *Schulisches Fremdsprachenlernen und Zweitspracherwerb: Problemaufriss*. In: Melenk, H., Firges, J., Nold, G., Strauch, R., Zeh, D. (eds.), 11. *Fremdsprachendidaktiker-Kongress*. Region, Drama, Politik, Spracherwerb. Tübingen 1987, 431-437.
- Di Pietro, R.J., Frawley, W., Wedel, A. (Hrsg.): *The First Delaware Symposium on Language Studies*. Newark, London/Toronto 1983.
- Dirven, R.: *Kontrastive Linguistik heute*. Werner, O., Fritz, G. (Hrsg.): *Deutsch als Fremdsprache und neuere Linguistik*. München 1975, 202-221.
- Dirven, R., Radden, G.: *Semantische Syntax des Englischen*. Wiesbaden 1977.
- Dodson, C.J.: *Language Teaching and the Bilingual Method*. London 1967.

- Eckersley, C., Eckersley, J.: *A Comprehensive English Grammar for Foreign Students*. London 1960.
- Edmondson, W., House, J.: *Konzeption einer didaktischen Interaktionsgrammatik*. In: Bausch 1979, 154-168.
- Edmondson, W., House, J.: *Let's talk and talk about it: A pedagogic interactional grammar of English*. München (etc.) 1981.
- Edmondson, W., House, J., Kaspar, G., McKeown, J.: *A Pedagogic Grammar of the English Verb: A Handbook for the German Secondary Teacher of English*. Tübingen 1977.
- Eichberg, E.: *Über das Vergleichen im Fremdsprachenunterricht. Die Neueren Sprachen (NF) 19, 132-141*.
- Emons, R.: *Linguistik und Fremdsprachenunterricht: Vorüberlegungen zu einer pädagogischen Grammatik*. In: *Praxis des neusprachlichen Unterrichts XXII (1975), 341-346*.
- Ericsson, K.A., Simon, H.A.: *Protocol Analysis: Verbal Reports as Data*. Cambridge, Mass. 1984.
- Fabricius-Hansen, C.: *Deutsche Grammatik für Ausländer - oder kontrastive Grammatik? Am Beispiel des norwegischen SOM und der Relativsätze im Deutschen*. In: *Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache IX (1983), 119-131*.
- Faerch, C., Kasper, G.: *Plans and Strategies in Foreign Language Communication*. In: Faerch, C., Kasper, G. (eds.), *Strategies in Interlanguage Communication*. London/New York 1983, 20-60.
- Faerch, C., Kasper, G. (eds.): *Introspection in Second Language Research*. Clevedon 1987.
- Figge, U., Matteis, M.: *Sprachvergleich Italienisch-Deutsch*. Düsseldorf 1976.
- Fink, S.R.: *Aspects of a pedagogical grammar based on case grammar and valence theory*. Tübingen 1977.
- Fink, S.R.: *Semantic Pragmatic Aspects in Foreign Language Pedagogy Based on Case Grammar and Valence Theory*. In: Nickel 1978, 63-79.
- Freedman, A., Pringle, I., Yalden, J. (eds.): *Learning to Write: First Language/Second Language. Selected Papers from the 1979 CCTE Conference*, Ottawa, Canada. London/New York 1983.
- Freudenstein, R., Gutschow, H. (Hrsg.): *Fremdsprachen Lehren und Erlernen*. München 1972.
- Freudenstein, R.: *Sprachen lernen oder Sprachen erwerben? Anmerkungen zu Krashens 'Eintopf'-Methode bei der Fremdsprachenerwerb*. In: *Zielsprache Englisch 3 (1986), 1-8*.
- Freund, F.: *Vorüberlegungen zu einer neuen deutschen Ausländergrammatik*. DaF 1983/2, 114-119.
- Frey, K. et al. (Hrsg.): *Curriculum Handbuch*. München 1975. (3 Bde).

- Fries, C.C.: Teaching and Learning English as a Second Language. Ann Arbor, Mich., 1945.
- Fries, C.C.: The Chicago Investigation. *Language Learning* 2.3 (1949), 97.
- Fries, C.C.: Structure of English: an Introduction to the Construction of English Sentences. Harcourt Brace, New York 1952.
- Fries, N.: Präpositionen und Präpositionalphrasen im Deutschen und im Neugriechischen: Aspekte einer kontrastiven Analyse Deutsch - Neugriechisch. Tübingen 1988. (Die 2. kontrastive Arbeit Deutsch - Neugriechisch nach der Dissertation von Aggis Theodoros, Konstanz 1986).
- Fülei-Szanto, E.: Theory of Teaching Materials and Modern Teaching Materials. In: Inkey/Szépe 1975, 77-87.
- Garvey, C.: Speaker, Linguist, Learner: Their Interaction in a Language Program. In: Mueller, Th.H. (Hrsg.), Proceedings of the Seminar on Programmed Learning. New York 1971, 1-10.
- Génouvrier, E., Peytard, J.: Linguistique et enseignement du français. Paris 1970.
- Glinz, H.: Die Sprachen in der Schule. Skizze einer vergleichenden Satzlehre für Latein, Deutsch, Französisch und Englisch. Düsseldorf 1965.
- Gnutzmann, C., Königs, F.G.: Methodische und politische Dimensionen des Fremdsprachenunterrichts zu Beginn eines neuen Jahrzehnts. In: Gnutzmann, C., Königs, F.G., Pfeiffer, W. (eds.), Fremdsprachenunterricht im internationalen Vergleich - Perspektive 2000. Frankfurt: Diesterweg 1991 (im Druck).
- Gottwald, K.: Auswahlbibliographie zur kontrastiven Linguistik. Arbeitspapier Nr. 8, Institut für Sprachwissenschaft, Univ. Köln 1970.
- Grotjahn, R., Kasper, G.: Zur Konzeption und Bewertung didaktischer Grammatiken. In: Bausch 1979, 98-115.
- Grotjahn, R.: Empirische Forschungsmethoden: Überblick. In: Bausch, K.-R., Christ, H., Hüllen, W., Krumm, H.-J. (eds.), Handbuch Fremdsprachenunterricht. Tübingen 1989, 383-387.
- Grotjahn, R.: The Research Programme Subjective Theories: A New Approach in Second Language Research. In: *Studies in Second Language Acquisition* 2 (1991) (im Druck).
- Grunig, B.-N.: Pour la définition d'une grammaire d'enseignement (langue étrangère). In: Martinet, J. (Hrsg.), De la Théorie linguistique à l'enseignement de la langue. Paris 1972, 219-244.
- Gutschow, H.: Das problem der Methode im Fremdsprachenunterricht. *Zielsprache Deutsch* 1976/2, 34-42.
- Güttinger, F.: Zielsprache, Theorie und Technik des Übersetzens. Zürich 1963.
- Haarmann, H.: Prinzipielle Probleme des multilateralen Sprachvergleichs. Tübingen 1977.

- Happ, H.: Die Dependenzgrammatik im Fremdsprachenunterricht: Resultate und Perspektiven. In: Kleine 1979, 113-158.
- Haslinger, A. (Hrsg.): Deutsch heute. Linguistik - Literatur - Landeskunde. Materialien der 3. Internationalen Deutschlehrertagung in Salzburg 18. bis 24. Juli 1971. München 1973.
- Helbig, G.: Zum Problem der Wortarten in einer deutschen Grammatik für Ausländer. DaF 1968/1, 1-18.
- Helbig, G.: Zur Rolle des kontrastiven Sprachvergleichs für den Fremdsprachenunterricht (Möglichkeiten, Voraussetzungen, Grenzen). DaF 1976/1, 9-16.
- Helbig, G.: Zu einigen Fragen des Verhältnisses von Sprachwissenschaft, Sprachdidaktik, Methodik und Fremdsprachenunterricht (unter linguistischem Aspekt). In: Linguistische Studien, A 49. Berlin 1978, 21-49.
- Helbig, G., Buscha, J.: Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. Leipzig 1981.
- Helbig, G.: Sprachwissenschaft - Konfrontation - Fremdsprachenunterricht. Leipzig 1981.
- Helbig, G.: Zur Bedeutung und zu den Grenzen der Linguistik für den Fremdsprachenunterricht. In: Glottodidactica XVI (1983), 5-17.
- Hellinger, M.: Kontrastive Grammatik Deutsch/Englisch. Tübingen 1977.
- Hoberg, R. (Hrsg.): Sprachprobleme ausländischer Jugendlicher: Aufgaben der beruflichen Bildung. Frankfurt/M. 1983.
- Holec, H.: Structures lexicales et enseignement du vocabulaire. The Hague/Paris 1974.
- Hook, J.N.: The Teaching of High School English. New York 1959.
- House, J.: Acquiring Translational Competence in Interaction. In: House, J., Blum-Kulka, S. (eds.), Interlingual and Intercultural Communication. Discourse and Cognition in Translation and Second Language Acquisition Studies. Tübingen 1986, 179-191.
- Howatt, A.: The Background to Course Design. In: Allen/Corder 1974, 1-23.
- Hüllen, W.: Linguistik und Englischunterricht. 2 Bde. Heidelberg 1973 und 1976.
- Hüllen, W.: Sprachfunktionen in einer didaktischen Grammatik. In: Bausch 1979, 117-137.
- Inkey, P., Szépe, G. (Hrsg.): Modern Linguistics and Language Teaching. Society for the Popularisation of Sciences - T.I.T., Fédération Internationale des Professeurs de Langues Vivantes - F.I.P.L.V., International Conference Budapest, 1-5 April, 1971. The Hague 1975.
- Jäger, G.: Übersetzungswissenschaft und vergleichende Sprachwissenschaft. Probleme der strukturellen Grammatik und Semantik. R. Růžička (Hrsg.), Leipzig 1968, 209-222.
- Jäger, G.: Konfrontation und Translation. DaF 1972/4, 233-244.

- Jäger, G.: Übersetzen und Übersetzung im Fremdsprachenunterricht. DaF 1972/5, 257-264.
- James, C.: The Exculpation of Contrastive Linguistics. Papers in Contrastive Linguistics. G. Nickel (Hrsg.), Cambridge 1971, 53-68. (Übs. Zur Rechtfertigung der kontrastiven Linguistik. Reader zur kontrastiven Linguistik. G. Nickel (Hrsg.), Frankfurt/M. 1972, 21-38).
- James, C.: Contrastive Analysis. London 1980.
- Jespersen, O.: The Philosophy of Grammar. New York 1924.
- Jung, L.: Linguistische Grammatik und didaktische Grammatik. Frankfurt/M. (etc.) 1975.
- Jung, L.: Didaktische Grammatik als Modell zwischen Linguistik und Fremdsprachenunterricht. In: Bausch 1979, 45-60.
- Kaufmann, G.: Beschreibung der deutschen Gegenwartssprache und Didaktik des Faches «Deutsch als Fremdsprache»: Vorüberlegungen zur didaktischen Auswertung linguistischer Forschungen am Beispiel der sogenannten «indirekten Rede». In: Nickel 1973, 56-83.
- Kellerman, E.: Toward a Characterisation of the Strategy of Transfer in Second Language Learning. In: Interlanguage Studies Bulletin 2 (1977), 58-145.
- Kirkwood, H.W.: Translation as a Basis for Contrastive Analysis. IRAL 4 (1966), 175-182.
- Klein, W.: Zweitspracherwerb: Eine Einführung. Königstein/Ts. 1984.
- Kleine, W. (Hrsg.): Perspektiven des Fremdsprachenunterrichts in der Bundesrepublik Deutschland. Frankfurt/M. (etc.) 1979.
- Kleppin, K., Königs, F.G.: Der Korrektur auf der Spur. Beobachtungen und Analysen zum mündlichen Korrekturverhalten von Fremdsprachenlehrern. Bochum: Brockmeyer 1991 (im Druck).
- Köhring, K., Beilharz, R.: Begriffswörterbuch Fremdsprachendidaktik und -methodik. München 1973.
- Koller, W.: Einführung in die Übersetzungswissenschaft. Heidelberg 1979.
- Königs, F.G.: Agieren - Reagieren - Integrieren. Theoretische Überlegungen zur Konstitution und Aussagekraft von Unterrichtssprache. In: Vöss, B. (ed.), Unterrichtssprache im Fremdsprachenunterricht. Beiträge zur Theorie und Praxis einer berufsbezogenen Fachsprache des Fremdsprachenlehrers. Bochum 1986, 15-36.
- Königs, F.G.: Die Dichotomie Lernen/Erwerben. In: Bausch, K.-R., Christ, H., Hüllen, W., Krumm, H.-J. (eds.), Handbuch Fremdsprachenunterricht. Tübingen 1989, 356-359.
- Königs, F.G.: Beim Übersetzen schreibt man - übersetzt man auch beim schreiben. Ein psycholinguistisch orientierter Vergleich zweier fremdsprachli-

- cher Produktionsprozesse bei fortgeschrittenen deutschen Spanischlernern. Frankfurt et al.: Lang 1991 (im Druck) (=1991a).
- Königs, F.G.: Ein Schritt zurück ins nächste Jahrtausend? Oder: Warum übersetzen und Fremdsprachenunterricht nicht voneinander loskommen können. In: Gnutzmann, C., Königs, F.G., Pfeiffer, W. (eds.), Fremdsprachenunterricht im internationalen Vergleich - Perspektive 2000. Frankfurt: Diesterweg 1991 (im Druck) (=1991b).
- Königs, F.G.: Sprachlehrforschung: Konturen und Perspektiven. In: Neusprachliche Mitteilungen 2 (1991) (im Druck) (=1991c).
- Krashen, S.D.: Principles and Practice in Second Language Acquisition. Oxford et al. 1982.
- Krashen, S.D.: The Input Hypothesis: Issues and Implications. London/New York 1985.
- Kroll, B. (ed.): Language Writing. Research Insights for the Classroom. Cambridge et al. 1990.
- Krumm, H.-J. 1979: Welche didaktische Grammatik braucht der Fremdsprachenlerner? In: Bausch, K.-R. (Hg.): Beiträge zur didaktischen Grammatik. Königstein/Ts. 1979, 83-97.
- Krzeszowski, T.P.: Teaching English to Polish Learners. Warschau 1970.
- Kuepper, K.J.: Der Übersetzungsvergleich und seine Rolle im Zweitsprachenunterricht. Zielsprache Deutsch 1980/2, 28-33.
- Kufner, H.L.: Lerntheorie, Linguistik und Sprachunterricht. In: Probleme der kontrastiven Grammatik. Moser, H. (Hrsg.), Düsseldorf 1970, 160-174.
- Kufner, H.L.: Deskriptive Grammatik - Kontrastive Grammatik - Pädagogische Grammatik. Fragen der strukturellen Syntax und der kontrastiven Grammatik, Sprache der Gegenwart. Schriften des Instituts für deutsche Sprache 17, H. Moser (Hrsg.), Düsseldorf 1971, 201-209.
- Kufner, H.L.: Kontrastive Grammatik und dann...? Nickel, G. (Hrsg.): Angewandte Sprachwissenschaft und Deutschunterricht. München 1973, 17-31.
- Kühlwein, W., Thome, G., Wilss, W. (Hrsg.): Kontrastive Linguistik und Übersetzungswissenschaft: Akten des internationalen Kolloquiums Trier/ Saarbrücken 25. - 30.9.1978, München 1981.
- Lademann, N.: Erkenntnistheoretisch begründete und erkenntnisprozessgerechte Interiorisation grammatischer Kenntnisse im Fremdsprachenunterricht. In: Deutsch als Fremdsprache XVIII (1981), 96-102.
- Lado, R.: Linguistics across Cultures. Applied Linguistics for Language Teachers. Ann Arbor, Mich., 1957.
- Lado, R.: Language Testing. New York 1961.
- Lado, R.: Meine Perspektive der kontrastiven Linguistik 1945-1972. Reader zur kontrastiven Linguistik (1972), 15-20.

- Lado, R.: *Moderner Sprachunterricht*. München 1973.
- LeGoffic, P., Combe - McBride, N.: *Les constructions fondamentales du français*. Paris 1975.
- Levenston, E.A.: Über - und Unterrepräsentation - Aspekte der muttersprachlichen Interferenz. *Reader zur kontrastiven Linguistik* (1972), 167-174.
- Lewis, E.G.: *Linguistics and Second Language Pedagogy: A Theoretical Study*. The Hague/Paris 1974.
- Libbich, B. (Hrsg.): *Neue Wege im Sprachunterricht*. Frankfurt/M. 1971.
- Ludwig, J.: Defining the Need for a Pedagogical Grammar: Relative Pronouns in French Textbooks. In DiPietro/Frawley/Wedel 1983, 297-307.
- Lugton, R.C., Heinle, C.H. (Hrsg.): *Towards a Cognitive Approach to Second-Language Acquisition*. Philadelphia/Pa. 1971.
- Marton, W.: Some Remarks on the Formal Properties of Contrastive Pedagogical Grammars. In: *Association Internationale de linguistique Appliquée, Third Congress Copenhagen 1972, Proceedings, vol. I*, G. Nickel (Hrsg.). Heidelberg 1974, 182-195.
- Marton, W.: Towards the Definition of Contrastive Pedagogical Grammar. In: Kühlwein/Thome/Wilss 1981, 142-150.
- Matthews-Bréský, R.J.H.: Some Remarks on the Teaching of English Models. In: *Zielsprache Englisch, I* (1975), 20-24.
- McLaughlin, B.: *Theories of Second Language Learning*. London 1987.
- McTear, M.F.: Systemic Functional Grammar: Some Implications for Language Teaching. In: *International Review of Applied Linguistics XVII* (1979), 99-122.
- Meese, H.: *Systematische Grammatikvermittlung und Spracharbeit im Deutschunterricht für ausländische Jugendliche*. Langenscheidt München.
- Moser, H. (Hrsg.): *Probleme der kontrastiven Grammatik*. Düsseldorf 1970.
- Motsch, W.: Sprachwissenschaft und Sprachunterricht. In: *Deutsch als Fremdsprache VII* (1970), 17-25.
- Munby, J.: *Communicative Syllabus Design: A Sociolinguistic Model for Defining the Content of Purpose-Specific Language Programmes*. Cambridge (etc.) 1978.
- Nehls, D.: Überlegungen zum Aufbau eines didaktischen Sprachmodells für den Fremdsprachenunterricht. In: *International Review of Applied Linguistics XIII* (1975), 51-68.
- Nemser, W., T. Slama-Cazacu.: A Contribution to Contrastive Linguistics. A Psycholinguistic Approach: Contact Analysis. *Revue Roumaine de Linguistique* 15.2 (1970), 101-128.
- Newmark, L., Reibel, D.A.: Necessity and Sufficiency in Language Learning. In: *International Review of Applied Linguistics VI* (1968), 145-165.

- Nickel, G.: Welche Grammatik für den Fremdsprachenunterricht? Praxis des neu-sprachlichen Unterrichts 14, 1967, 1-16.
- Nickel, G.: Grundsätzliches zur Fehleranalyse. Freudenstein, R., Gutschow, H. (Hrsg.), Fremdsprachen Lehren und Erlernen. München 1972, 311-317.
- Nickel, G. (Hrsg.): Angewandte Sprachwissenschaft und Deutschunterricht. München 1973.
- Nickel, G. (Hrsg.): Proceedings of the Fourth International Congress of Applied Linguistics. Vol. I. Stuttgart 1976.
- Nickel, G. (Hrsg.): Contrastive Linguistics. Stuttgart 1978.
- Nohlitt, J.S.: Pedagogical Grammar: Towards a Theory of Foreign Language Materials Preparation. In: International Review of Applied Linguistics X (1972), 313-331.
- Oudin, T.: Language Transfer. Cross-Linguistic Influence in Language Learning. Cambridge et al. 1989.
- O'Malley, J.M., Chamot, A.U.: Learning Strategies in Second Language Acquisition. Cambridge et al. 1990.
- Oxford, R.L.: Language Learning Strategies. What Every Teacher Should Know. New York 1990.
- Pauly, P.: Integrativer Sprachunterricht. Heidelberg 1975.
- Pfeiffer, W.: Some Problems of the Theory of Materials Preparation for Foreign Language Teaching. In: Glottodidactica IX (1977), 3-17.
- Platz, B.: Kritisches zur Kritik an der traditionellen Grammatik. In: Wirkendes Wort, 2/1977.
- Pott, H.: Möglichkeiten der Anwendung eines modernen Grammatikmodells im fremdsprachlichen Schulunterricht. In: Braunmüller, K., Kürschner, W. (Hrsg.), Grammatik: Akten des 10. linguistischen Kolloquiums Tübingen 1975, Bd. 2. Tübingen 1976, 383-393.
- Prónay, E.: Ähnlichkeit und Unterschiedlichkeit der Bedeutungsübertragung in zwei Sprachen. DaF 1978/5, 287-288.
- Raabe, H.: Zum Verhältnis von kontrastiver Grammatik und Übersetzung. Reader zur kontrastiven Grammatik, G. Nickel (Hrsg.). Frankfurt/M. 1972, 59-74.
- Rall, D., Engel, U., Rall, M.: Dependenzverbgrammatik für Deutsch als Fremdsprache. Heidelberg 1977.
- Ramge, H.: Fehler und Korrektur im Spracherwerb. In: Cherubim, D. (ed.), Fehlerlinguistik. Beiträge zum Problem der sprachlichen Abweichung. Tübingen 1980, 1-22.
- Raster, P.: Zur Theorie des Sprachvergleichs. Braunschweig 1971.
- Reinke, K.: Überlegungen zum sinngemässen Übertragen. In: Fremdsprachenunterricht 21 (1977), 179-185.

- Ringbom, H.: *The Role of the First Language in Foreign Language Learning*. Clevedon 1987.
- Rivers, W.M., Dell'Orto, K.M., Dell'Orto, V.J.: *A Practical Guide to the Teaching of German*. New York (etc.) 1975.
- Rohdenburg, G.: *Kasusgrammatik und kontrastive Analyse*. PAKS - Arbeitsbericht 2 (1969), Kiel, 35-58.
- Rösler, D.: *Generativ-transformationelle Sprachbeschreibung im Fremdsprachenunterricht: eine kritische Zusammenfassung*. In: *Linguistik und Didaktik X* (1979), 148-168.
- Roulet, E.: *Théories grammaticales, descriptions et enseignement des langues*. Paris/Brüssel 1972.
- Rutherford, W.: *Aspects of Pedagogical Grammar*. In: *Applied Linguistics I* (1980), 60-73.
- Sajavaara, K.: *Transfer and Second Language Speech Processing*. In: Kellerman, E., Sharwood Smith, M. (eds.), *Crosslinguistic Influence in Second Language Acquisition*. New York et al. 1986, 66-79.
- Scherfer, P.: *Vom Nutzen des Vorwissens im Vokabelunterricht*. In: *Der fremdsprachliche Unterricht* 104 (1990), 30-33.
- Schlemmer, H.: *Die sprachliche Repräsentation des Raumes im Türkischen und im Deutschen, eine kontrastive Untersuchung mit didaktischem Kommentar*. In: *Hoberg* 1983, 241-259.
- Schlemmer, H.: *Zum Verhältnis von Zweitsprachenlernen und Kognition. Präpositionalphrasen mit lokaler Bedeutung im Deutschen und ihre Vermittlung im Sprachunterricht*. In: *Germanistische Mitteilungen* 18 (1983), 15-26.
- Schmidt, H.: *Der Sprachvergleich*. Meid, W. (Hrsg.): *Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft*. Innsbruck 1977, 5-18.
- Schröder, J.: *Interferenzuntersuchungen - Eine Form linguistischer Vorarbeit zur Effektivierung des Fremdsprachenunterrichts*. DaF 1976/1, 17-22.
- Schwarze, Ch.: *Grammatiktheorie und Sprachvergleich*. LB 21/1972, 15-29.
- Schwarze, Ch.: *Empirische Probleme des Sprachvergleichs*. LB 35/1975, 10-24.
- Schwarze, Ch.: *Beispiel einer kontrastiven Grammatik: Der unbestimmte Agens im Deutschen und im Italienischen*. Zielsprache Deutsch 1977/4, 18-32.
- Schwarze, Ch. (Hrsg.): *Kasusgrammatik und Sprachvergleich*. Tübingen 1978.
- Schwarze, Ch.: *Une typologie des contrastes lexicaux*. In: Faust, M., Harweg, R., Lehfelddt, W., Wienold, G. (eds.), *Allgemeine Sprachwissenschaft, Sprachtypologie und Textlinguistik*. Festschrift für Peter Hartmann. Tübingen 1983, 199-210.
- Schwarze, Ch., Wunderlich, D. (Hrsg.): *Handbuch der Lexikologie*. Königstein/Ts. 1985.
- Sciarone, A.G.: *Möglichkeiten und Grenzen der kontrastiven Analyse*. Freuden-

- stein, R., Gutschow, H. (Hrsg.), *Fremdsprachen Lehren und Erlernen*. München 1972, 63-76.
- Selinker, L.: *Interlanguage*. In: *International Review of Applied Linguistics* 10 (1972), 209-231.
- Sharwood, S., Michael, A.: *Pedagogical Grammars and the Semantics of Time Reference in English*. In: Nickel 1976, 161-174.
- Sharwood, S.; Michael, A.: *Aspects of Future Reference in a Pedagogical Grammar of English*. Frankfurt/M. (etc.) 1979.
- Sharwood, S.M.: *Consciousness-Raising and the Second Language Learner*. In: *Applied Linguistics* 2 (1981), 159-169.
- Siegrist, I.: *Kontrastive Linguistik des Deutschen*. Bibliographie 1965-1978. Acco 1979.
- Spolsky, B.: *Computer-Based Instruction and the Criteria for Pedagogical Grammars*. In: *Language Learning* XV (1965), 137-145.
- Stasiak, H.: *Barrieren beim Fremdspracherwerb und Wege ihrer Überwindung*. In: Duda, R., Riley, P. (eds.), *Learning Styles*. European Cultural Foundation. *Proceedings of the First European Seminar (Nancy, 26-29 April 1987)*. Nancy 1990, 107-115.
- Sternemann, R.: *Konfrontative Linguistik und Einzelgrammatik*. DaF 1971/3, 156-160.
- Sternemann, R.: *Zu einigen Fragen der Komparabilität in der konfrontativen Linguistik*. DaF 1972/3, 222-232.
- Sternemann, R.: *Konfrontative Linguistik und Deutsch als Fremdsprache. Eine kritische Musterung*. DaF 1983/2, 65-70.
- Stevick, E.W.: *Memory, Meaning and Method: Some Psychological Perspectives on Language Learning*. Rowley, Mass. 1976.
- Stockwell, R.P.: *Contrastive Analysis and Lapsed Time*. Alatis, J.E. (ed.), *Contrastive Linguistics and its Pedagogical Implications*. Washington, D.C., 1968.
- Strack, W.: *Das Verb im gesprochenen Französisch: Frequenzuntersuchung als Grundlage zur Erarbeitung sprachlicher Minima*. Frankfurt/M. 1977.
- Strauss, J.: *Kontrastive Lexik*. Werner, O., Fritz, G. (Hrsg.), *Deutsch als Fremdsprache und neuere Linguistik*. München 1975, 222-235.
- Szczodrowski, M.: *Konfigurationsmodelle des Sprachmaterials auf linguistisch-didaktischer Ebene*. In: *Glottodidactica* IX (1977), 37-57.
- Tarvainen, K.: *Zur Eignung der Dependenzgrammatik für Deutsch als Fremdsprache aus kontrastiver Sicht*. In: *Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache* IX (1983), 105-118.
- Timm, J.-P.: *Pragmatisch-kommunikative Grammatik im Englischunterricht: Theorie und Praxis der Unterrichtsplanung*. München. 1979.
- Tönshoff, W.: *Bewusstmachung - Zeitverschwendung oder Lernhilfe? Ausge-*

- wählte Aspekte sprachbezogener Kognitivierung im Fremdsprachenunterricht. Bochum 1990.
- Triesch, M. (Hrsg.): Probleme des Deutschen als Fremdsprache. Bericht von der I. Internationalen Deutschlehrertagung 1967 in München. München 1969.
- Trim, J.-L.M.: Developing a Unit/Credit Scheme of Adult Language Learning. Oxford (etc.) 1980.
- Trim, J.-L.M., Richterich, R., Van Ek, J.A., Wilkins, D.A.: Systems Development in Adult Language Learning: A European Unit/Credit System for Modern Language Learning by Adults. Oxford (etc.) 1980.
- Veith, W.M.: Kontrastive Sprachbeschreibung. Versuch einer Begriffserklärung. LB 12 (1971), 22-30.
- Viorel, E.: Schwierigkeiten der Deutsch lernenden Rumänen beim Gebrauch der Präpositionen. DaF 1973/6, 354-357.
- Vogel, K., Vogel, S.: Lernpsychologie und Fremdsprachenerwerb. Tübingen 1975.
- Vogel, K.: Lernaltersprache. Linguistische und psycholinguistische Grundfragen zu ihrer Erforschung. Tübingen 1990.
- Wagner, K.H.: Probleme der kontrastiven Sprachwissenschaft. Sprache im technischen Zeitalter 32 (1969), 305-326.
- Wandruszka, M.: Sprachen vergleichbar und unvergleichlich. München 1969.
- Wardhaugh, R.: The Contrastive Analysis Hypothesis. In: TESOL Quarterly 4 (1970), 123-130.
- Weinreich, U.: Languages in Contact: Findings and Problems. Publications of the Linguistic Circle of New York 1, New York 1953.
- Weisgerber, B.: Elemente eines emanzipatorischen Sprachunterrichts. Heidelberg 1972.
- Weisgerber, B.: Theorie der Sprachdidaktik. Heidelberg 1974.
- Weller, F.-R.: Formen und Funktionen des Übersetzens im Fremdsprachenunterricht. Aspekte einer schulischen Übersetzungslehre am Beispiel des Französischen. In: Bausch, K.-R., Weller, F.-R. (eds.), übersetzen und Fremdsprachenunterricht. Frankfurt et al. 1981, 233-296.
- Welte, W.: Moderne Linguistik: Terminologie/Bibliographie. 2 Bde., München 1974.
- Wenden, A., Rubin, J. (eds.): Learner Strategies in Language Learning. Englewood Cliffs et al. 1987.
- Werner, O., Fritz, G. (Hrsg.): Deutsch als Fremdsprache und neuere Linguistik. München 1975.
- Whorf, B.L.: Sprache, Denken, Wirklichkeit. (Übs.). Hamburg 1963. (Language, Thought and Reality. New York 1959).
- Wienold, G.: Die Erlernbarkeit der Sprachen: Eine einführende Darstellung des Zweitsprachenerwerbs. München 1973.

- Wienold, G.: Über das Arbeiten an einer Theorie des Zweitsprachenerwerbs. Konstanz 1974.
- Wienold, G.: Qualifikationsermittlung mit Hilfe der Linguistik. In: Frey et al. (Hrsg.) 1975. Bd. 2, 238-249.
- Wienold, G.: Zur «Progression» von Lernmaterial im Fremdsprachenunterricht. In: Dietrich, R. (Hrsg.), Aspekte des Fremdsprachenerwerbs. Kronberg/Ts. 1976, 15-33.
- Wilkins, D.A.: Notional Syllabus and the Concept of a Minimum Adequate Grammar. In: Corder/Roulet 1974, 119-128.
- Wode, H.: Learning a Second Language. I: An Integrated View of Second Language Acquisition. Tübingen 1981.
- Zabrocki, L.: Grundfragen der konfrontativen Grammatik. In: Moser, H. (Hrsg.), Probleme der kontrastiven Grammatik. Düsseldorf 1970, 31-52.
- Zabrocki, L.: Die Methodik des Fremdsprachenunterrichts vom Standpunkt der Sprachwissenschaft. Glottodidactica V (1970), 1-35.
- Zabrocki, L.: Zur Theorie der Aufbereitung des Sprachmaterials im Fremdsprachenunterricht. In: Glottodidactica VI (1972), 3-39.
- Zimmermann, G.: Grammatik im Fremdsprachenunterricht. Frankfurt/M. (etc.) 1977.
- Zimmermann, G.: Was ist eine 'didaktische Grammatik'? In: Kleine 1979, 96-112.
- Zimmermann, K.: Textuelle Lernziele im Fremdsprachenunterricht. In: Jahrbuch Deutsch als Fremdsprache V (1979), 114-129.
- Zimmermann, G.: Erkundungen zur Praxis des Grammatikunterrichts. Frankfurt et al. 1984.
- Zimmermann, G.: Grammatik im Fremdsprachenunterricht der Erwachsenenbildung. Ergebnisse empirischer Untersuchungen. München 1990.
- Zydatiss, W.: Lernprobleme im Englischen und ihre Behandlung in einer didaktischen Grammatik. In: Linguistik und Didaktik VI (1975), 1-21.
- Zydatiss, W.: Tempus und Aspekt im Englischunterricht. Kronberg/Ts. 1976.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Für weitere Bibliographie verweise ich auf meine in Griechisch erschienene Arbeit: Θεοδώρου Α. Αγγή: «Εκλεκτική μέθοδος». Μια λύση στο πρόβλημα της μεθόδου διδασκαλίας των ξένων γλωσσών. Περιοδικό ΓΛΩΣΣΑ, τεύχος 14/ΑΝΟΙΞΗ 1987, σ. 43-47.
Sich auch:
Bünting, K.-D., Wissenschaftliche und pädagogische Grammatik (Sprachwissenschaft und Sprachlehre). LB 5 (1970), 73-82.
De Grève, M., L'apprentissage d'une langue étrangère peut-il être assimilé à celui de la langue maternelle? in Taalonderwijs 7 (1964), H. 3, S. 119-121.

BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Ταϊράκος, Ιωάννης Γ. (1992). *Ανθολόγιο λατινικών κειμένων για την Γ΄ Κλασικού Λυκείου*. Αθήνα, ΟΕΔΒ.

Πολύ λίγα είναι σήμερα τα Κλασικά Λύκεια στον ελληνικό χώρο: τα συναντάμε στο Κέντρο και σε κάποιες πρωτεύουσες νομών. Το σύνολο των μαθητών στην Γ΄ τάξη αυτών των Λυκείων δύσκολα γίνεται τετραψήφιο. Γι' αυτούς τους μαθητές το Υπουργείο Παιδείας εξέδωσε το παραπάνω Ανθολόγιο, με σκοπό να προσεγγίσει ο μαθητής του Κλασικού Λυκείου τον ρωμαϊκό πολιτισμό, που αποτελεί έναν από τους προγόνους του νεοελληνικού πολιτισμού ειδικότερα και του νεότερου ευρωπαϊκού γενικότερα. Ήταν δηλαδή φανερή η ανάγκη της συγγραφής ενός παρόμοιου Ανθολογίου, και για τον πρόσθετο λόγο ότι οι μαθητές των Κλασικών Λυκείων καλύπτουν τη διδακτέα (και εξεταζόμενη στις Γενικές Εξετάσεις) ύλη στα δύο πρώτα χρόνια του Λυκείου.

Η διδασκαλία των κειμένων αυτών απαιτεί κάποιες προϋποθέσεις. Οι σημαντικότερες: α) οι διδάσκοντες να ενδιαφέρονται ειλικρινά για τη διδασκαλία των κειμένων αυτών που είναι κλασικά στην αξία και σημασία τους όσο και κάποια αντίστοιχα αρχαιοελληνικά. β) Οι διδασκόμενοι να αντιληφθούν, σε αντίθεση με την τρέχουσα αντίληψη της ελληνικής κοινής γνώμης που θέλει την Γ΄ Λυκείου τάξη φροντιστηριακή, ότι τα μαθήματα κορμού είναι εξίσου σημαντικά για τη ζωή τους, με το όσο σημαντικά είναι για την επαγγελματική τους ανέλιξη και πρόοδο τα μαθήματα δέσμης.

Αλλά για να πειστούν οι μαθητές για την αξία ενός μαθήματος, θα πρέπει πρώτα να πειστούν οι διδάσκοντες για την αξία του αυτή. Θα συμβούλευα όποιον συναδέλφο σκέπτεται να αναλάβει σε Κλασικό Λύκειο τη διδασκαλία του Ανθολογίου παράλληλα με την επανάληψη των Λατινικών Λυκείου, να διαβάσει την Εισαγωγή του Ανθολογίου (σελ. 11-18) και, αν συμφωνεί σε γενικές γραμμές με τα εκεί γραφόμενα, να αναλάβει τη διδασκαλία του εγχειριδίου αυτού. Αν δεν γίνει σαφές ότι ο στόχος του εγχειριδίου είναι πρώτιστα αρχαιογνωστικός και αισθητικός, θα καταλήξει η διδασκαλία του να γίνει επαναληπτικά μαθήματα Γραμματικής και Συντακτικού — ό,τι, όχι σπάνια, συμβαίνει με τα Αρχαία κείμενα της Β΄ Γενικού Λυκείου.

Το εγχειρίδιο αποτελείται από Πρόλογο (σελ. 5-6), στον οποίο εκτίθενται οι αρχές με βάση τις οποίες έγινε η επιλογή του υλικού, Εισαγωγή (σελ. 11-18), για τη σημασία που έχει ο ρωμαϊκός πολιτισμός για τους Έλληνες και την Ευρώπη — γενικότερα — σήμερα, τα 25 κείμενα (σελ. 19-169), με εισαγωγικά δημοσιεύματα, Λεξιλόγιο, Θέματα για συζήτηση, άλλα παράλληλα κείμενα ελληνικά και λατινικά, γενικό Λεξιλόγιο (σελ. 171-180) και Παράρτημα (Στερεότυπες λατινικές εκφράσεις και όροι) (σελ. 183-194).

Τα 25 κείμενα (πεζά και ποιητικά) προέρχονται από τους σημαντικότερους συγγραφείς της εποχής του Κικέρωνα και του Αυγούστου (78 π.Χ.-14 μ.Χ.): Καίσαρ, Κικέρων, Σαλλουστίος, Κάτουλος, Λουκρήτιος, Βεργίλιος, Οράτιος, Οβίδιος. Συναντάμε δηλαδή αποσπάσματα από τα Απομνημονεύματα του Καίσαρα (*De bello gallico*, *De bello civili*), τους λόγους του Κικέρωνα *Pro Milone*, *Pro Ligario*, το *De amicitia* και τις Επιστολές, τις δύο μονογραφίες του Σαλλουστίου (*Jugurtha*, *Catilina*), τρία ποιήματα του Κατούλλου (μεταξύ αυτών και το *Passer mortuus est*), αποσπάσματα από το *De rerum natura*, την *Αινειάδα*, τις *Μεταμορφώσεις* και το *Ημερολόγιο* του Οβιδίου, τις *Ωδές* και την *Ποιητική τέχνη* του Ορατίου. Γενικά η επιλογή είναι πολύ καλή.

Τα κείμενα είναι χωρισμένα σε ομάδες κατά θεματική ενότητα: π.χ. Δικαιωκή ρητορεία και πολιτική, Κατακτητικοί και εμφύλιοι πόλεμοι, Ρωμαϊκή θρησκεία κλπ. Κάθε ενότητας προηγείται ένα εισαγωγικό σημείωμα· εισαγωγικά σημειώματα προηγούνται και κάθε κειμένου: τα σημειώματα αυτά καθοδηγούν τον διδάσκοντα ως προς το διδακτικό αγαθό που θα μεταδώσει στους μαθητές του — και βέβαια προϋποθέτουν το να έχει αυτός όχι μόνο τη δέουσα κατάρτιση, αλλά και το ενδιαφέρον για το μάθημα, όπως ελέγθη και προηγουμένως.

Το Λεξιλόγιο που ακολουθεί κάθε κείμενο είναι λεπτομερέστατο. Προϋποθέτει τη γνώση του Λεξιλογίου των Λατινικών Λυκείου. Σε ελάχιστες περιπτώσεις, π.χ. κείμενο 3, θα συνιστούσε κάποιος να προστεθούν περισσότερα ερμηνεύματα, σχετικά με την τελευταία περίοδο «*An sperandi... necessarii*». Επίσης στο κείμ. 4, σελ. 40, να προστεθεί η λ. *missio* (Τα ρητορικά κείμενα του Κικέρωνα, 3 και 4, είναι από τα πιο ωραία, αν και από τα πιο δύσκολα: το 3 με τον μακροπερίοδο λόγο, και το 4 με τις συχνές συναισθηματικές μεταβολές του ρήτορα και τον μικροπερίοδο λόγο).

Μετά από κάθε κείμενο ακολουθούν οι ερωτήσεις, τα «Θέματα για συζήτηση». Συζήτηση μπορεί να γίνει στην τάξη, αν η διδασκαλία του κειμένου δεν απαιτήσει ολόκληρη τη δεύτερη διδακτική περίοδο της εβδομάδας. (Αυτά με την προϋπόθεση ότι στην πράξη θα διατίθενται δύο μόνο διδακτικές περιόδοι για το *Ανθολόγιο*: αν διατεθούν περισσότερες, τόσο το καλύτερο). Από τις προτεινόμενες ερωτήσεις θεωρώ πιο κατάλληλες όσες αναφέρονται στο αμέσως προδιδαχθέν κείμενο (π.χ. ενότ. 4 ερ. 2, ενότ. 9 ερ. 2, ενότ. 24 ερ. 2), ή όσες στηρίζονται σε σύγκριση προδιδαχθέντων κειμένων (π.χ. ενότ. 3 ερ. 2, ενότ. 16 ερ. 2). Για τις γενικότερες ερωτήσεις, όσες δεν περιορίζονται στα διδαχθέντα ή υπό διδασκαλίαν αποσπάσματα, είναι απαραίτητες η βοήθεια προς τους μαθητές και η καθοδήγησή τους από τον διδάσκοντα.

Τα επιλεγμένα κείμενα συνοδεύουν άλλα, ελληνικά ή λατινικά, που βοηθούν διδάσκοντα και διδασκόμενο να σχηματίζει σφαιρική εικόνα του θέματος που σχετίζεται με την ενότητα. Επίσης τα κείμενα συνοδεύονται από επαρκή εικονογράφηση, σχετική με το πνεύμα του όλου ανθολογίου. Δύο απορίες σχετικά: α) Γιατί η εικονογράφηση είναι μόνο μαυρόασπρη; Στις σελ. 24, 92, 129-130, 142, 149 κλπ. θα έπρεπε ίσως να είναι πολύχρωμη. β) Γιατί η εικονογράφηση δεν βρίσκεται πάντοτε στην αντίστοιχη σελίδα; Π.χ. η εικόνα της σελ. 65 θα ήταν καλύτερο να βρίσκεται στις ενότ. XIV ή XV, ή της σελ. 80 στην ενότ. IX — όπου ο λόγος για τον Κάτωνα κ.τ.ό. Οι ερωτήσεις μου απευθύνονται στον ΟΕΔΒ και όχι στον συγγραφέα του εγχειριδίου. Για όποιον έχει γνωρίσει (έστω και για λίγο) τον τρόπο του σκέπτεσθαι του ΟΕΔΒ, η απάντηση είναι εύκολη: το

Ελληνικό Δημόσιο θεωρεί ως ύψιστο κριτήριο κατά την εκτύπωση των σχολικών εγχειριδίων την «αρχή της οικονομίας», όχι μόνο χρημάτων, αλλά και χώρου. Είναι εύλογο λοιπόν να αποφεύγει —όπου μπορεί— την πολυχρωμία και να «συνωστίζει» την εικονογράφηση ανάλογα με το πού «περίσσεψε χώρος».

Πολύ χρήσιμο είναι το Παράρτημα με τις Λατινικές εκφράσεις και τους όρους, γιατί τις εκφράσεις αυτές συναντάμε στον «προφορικό λόγο των μορφωμένων ανθρώπων» και στον τόπο μας και —περισσότερο— στον λοιπό δυτικοευρωπαϊκό χώρο πολύ συχνά: π.χ. *conditio sine qua non*, *alter ego*, *audiatur et altera pars*, etc. κλπ.

Είναι παρήγορο ότι τα τελευταία χρόνια το Π.Ι. και ο ΟΕΔΒ προχώρησαν στην έκδοση «βιβλίου του καθηγητή» σε πολλά μαθήματα. Αν στην περίπτωση άλλων μαθημάτων η ύπαρξη τέτοιου βιβλίου είναι χρήσιμη, στην περίπτωση του «Ανθολογίου Λατινικών κειμένων» το «βιβλίο του καθηγητή» είναι απαραίτητο. Και για λόγους ερμηνευτικούς (όσον αφορά τα παράλληλα κείμενα, ορισμένα από τα οποία δεν είναι ευκολόβρετα για τον φιλόλογο που διδάσκει στην ελληνική επαρχία), αλλά κυρίως για λόγους διδακτικούς (όσον αφορά Εισαγωγή, Εισαγωγικά σημειώματα, Κείμενα, Θέματα για συζήτηση, Εικονογράφηση). Γιατί ο αυτοσχεδιασμός στη διδασκαλία κλασικών κειμένων δεν είναι πάντα ο καλύτερος τρόπος. Και γιατί πολλά έχουν υποφέρει (και εξακολουθούν να υποφέρουν) τα κλασικά κείμενα σε χέρια ακαθοδήγητων συναδέλφων.

ΑΝΤ. Η. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

Τομπαίδης Δημήτρης (1994). Θέματα σύνταξης της νεοελληνικής γλώσσας. Εκδ. Κώδικας, Θεσσαλονίκη.

Το νέο βιβλίο του Δ. Τομπαϊδή «Θέματα σύνταξης της νεοελληνικής γλώσσας» αποτελεί συνέχεια και συμπλήρωμα του προηγούμενου «Διδασκαλία της Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 1992». Ο τίτλος του βιβλίου προσδιορίζει και το περιεχόμενό του. Δεν πρόκειται για ένα συντακτικό της νέας ελληνικής, που εξετάζει όλα τα φαινόμενα σύνταξης της γλώσσας μας. Ο συγγραφέας κάνει μια επιλογή θεμάτων, που κατά την άποψή του παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Στη διαπραγμάτευση των θεμάτων αυτών στηρίζεται στην αξιοποίηση της προσφοράς άλλων μελετητών της γλώσσας μας και ιδίως των Α. Τζάρτζανου, Α. Mirambel, Ρ. Mackridge. Δε λείπουν όμως και οι σημαντικές προσωπικές επισημάνσεις του. Στόχος του δεν είναι να πρωτοτυπήσει, «αλλά να δώσει, με νηφαλιότητα και χωρίς προκατάληψη, όσα θέματα έχουν επιλεγεί, με τρόπο επιστημονικά αξιόπιστο, δηλαδή η συντακτική περιγραφή να ανταποκρίνεται στη σημερινή κατάσταση της νέας ελληνικής» (σελ. 11). Και ο στόχος αυτός επιτυγχάνεται με τον καλύτερο τρόπο. Γι' αυτό και το βιβλίο αποτελεί ουσιαστικό και αναγκαίο βοήθημα όχι μόνο για τους εκπαιδευτικούς, αλλά και για όσους θέλουν να σπουδάσουν τη ΝΕ γλώσσα.

Το βιβλίο περιλαμβάνει επτά (7) θεματικές ενότητες. Η πρώτη και εκτενέστερη αναφέρεται στο «σύνολο λέξεων», δηλαδή στο ονομαστικό σύνολο (ΟΕ), την ονομαστική

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

φράση (ΟΦ) και τη ρηματική φράση (ΡΦ). Στην αρχή όμως ορθά ο σ. προσπαθεί ν' αποσαφηνίσει την ορολογία που χρησιμοποιεί, μια και σ' ορισμένους όρους διαφοροποιείται τόσο από το σχολικό συντακτικό όσο και από τους συγγραφείς που πιο πάνω αναφέρθηκαν. Στη δεύτερη ενότητα γίνεται συζήτηση για την άρνηση, ενώ στην τρίτη, τέταρτη, πέμπτη, περιγράφονται με συντομία οι χρονικές και εγκλιτικές λειτουργίες μέσα στην πρόταση και αναλύονται οι σχέσεις των προτάσεων μεταξύ τους. Στην έκτη ενότητα παρατηρούνται και ερμηνεύονται περιπτώσεις συμφωνίας ή ασυμφωνίας των γλωσσικών στοιχείων ως προς το γένος, τον αριθμό ή την πτώση. Στην τελευταία θεματική ενότητα παρουσιάζονται περιεκτικά οι συνδετικές ή μεταβατικές λέξεις, οι οποίες χρησιμοποιούνται προπάντων ως βοηθητικά στοιχεία, για ν' αλλάζουμε θέμα. Κλείνοντας τη σύντομη παρουσία του χρήσιμου αυτού βιβλίου θα μπορούσα να πω ότι αρετή του είναι η απλή και κατανοητή διαπραγμάτευση των θεμάτων, ό,τι δηλαδή χρειάζεται ο δάσκαλος της γλώσσας.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΠΑΣΛΗΣ

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ

Σύνδεσμος Φιλολόγων Ν. Μαγνησίας. Οι μαθητές γράφουν... Διηγήματα και ποιήματα. Εκδ. Ωρες, Βόλος 1993.

Λάβδα Λυδία, 'Αδεια σκηνή, Ποιήματα. Εκδ. Αλεξίσφαιρα 1994.

«Χρονικά» του Πειραματικού σχολείου του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τεύχος 3, 1993, και τεύχος 4 1994.

Κατσάρος Βύρων. Δρόμοι και μονοπάτια. Χαλάνδρι 1993.

Δελτίο Εκπαιδευτικής αρθρογραφίας τεύχ. 4, Μάιος 1994, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Παπαχρήστου Αναστασία, Ανυπόταχτο Κάλεσμα, Ποιήματα. Εκδ. Σαββάλα, Αθήνα 1993.

ΛΕΛΑ ΓΩΓΟΥ-ΚΡΗΤΙΚΟΥ

**ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΛΛΗΛΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ**

Τι λένε οι δάσκαλοι για τους γονείς;

**ΠΟΡΕΙΑ
ΑΘΗΝΑ 1994**

Η γλώσσα έχει ως στόχο της την ευρύτερη, αλλά πιο πολύ τη σχολική γλωσσική παιδεία.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΟ ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

- Συγχρονία-διαχρονία
- Φωνητική-φωνολογία-μορφολογία-σύνταξη-σημασιολογία.
- Κοινωνιογλωσσολογία. Διαφοροποίηση γλωσσικών επιπέδων σύμφωνα με την κοινωνική διαστρωμάτωση.
- Οριζόντια γλωσσική διαφοροποίηση. Κοινή και διάλεκτοι της νέας ελληνικής.
- Γλωσσικός κώδικας, νόρμα, χρήση. Λειτουργία. Δομή.
- Νεότερες απόψεις για την περιγραφή και ανάλυση της γλώσσας. Διδακτική αξιοποίηση και εφαρμογή τους στη σχολική πράξη.
- Διδασκαλία της γλώσσας (έρευνα και μεθοδολογία) σε όλες τις σχολικές βαθμίδες: προσχολική αγωγή, δημοτικό, γυμνάσιο, λύκειο, μεταλυκειακή εκπαίδευση κλπ.

Και η ΓΛΩΣΣΑ βασίζεται κυρίως στην υποστήριξη των εκπαιδευτικών

Το επόμενο τεύχος θα κυκλοφορήσει τον Μάιο 1995

Φωτοσύνθεση: «Πορεία»

685.95.35

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΩΛΗΣΗ:

ΜΙΧΑΗΛ Π. ΓΡΗΓΟΡΗΣ: ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ
1ος ΟΡΟΦΟΣ • ΣΟΛΩΝΟΣ 102 • 10680 ΑΘΗΝΑ • ΤΗΛ: 3626646

δρχ. 700